

KONSEKVENsutredning

Kulturmiljø

Detaljregulering for Lilandsjordet Nord

VERSJON: 29.11.18

Kokstad Property AS

RÅDGJEVANDE ARKEOLOGAR

Opus Bergen AS

DOKUMENTINFORMASJON	
Tittel: Konsekvensutredning. Kulturarv. Detaljregulering for Lilandsjordet Nord, Bergen kommune.	Dato: 29.11.2018
	Versjon: 29.11.2018
Forfatter: Oddhild Dokset Engedal	Rapportnr:
Referanse: Engedal, O.D. 2018: Konsekvensutredning. Kulturarv. Detaljregulering for Lilandsjordet Nord. Bergen kommune. <i>Rådgjevande Arkeologar. Rapport 2018.</i>	
Oppdragsgiver: Kokstad Property AS Underkonsulent for Opus Bergen AS	Kontaktperson oppdragsgiver: Heidi Rosendahl Lindebotten, Opus Bergen AS
Sammendrag: Innenfor plan- og influensområdet er det definert to kulturmiljø, KM 1A Liland vest og KM 1B Liland øst. De to kulturmiljøene danner tilsammen et sammenhengende jordbrukslandskap. Det er et av få, større, bynære jordbruksområder der de lesbare sammenhengene mellom gårdstun, innmark og ferdselsveier fortsatt er intakte. De kulturhistoriske verdiene er satt til <i>stor</i> i vest og <i>middels</i> i øst, og påvirkningen er satt til <i>noe forringet</i> i vest og <i>forringet</i> i øst. Utredningen munner ut i en samlet vurdering at en realisering av tiltaket vil medføre <i>betydelig miljøskade for kulturmiljøet</i> (--).	
Fremsideillustrasjon: <i>Steinsatt, overbygd ørrekanal på gbnr. 111/7.</i>	
Produsert av: RÅDGJEVANDE ARKEOLOGAR ANS 6953 Leirvik i Sogn Tlf. 91329417 / 95882320 E-post: post@arkeoraad.no Internett: www.arkeoraad.no	

INNHold

Innhold	3
Figurliste.....	5
1. Innledning.....	7
2. Sammendrag.....	8
3. Bakgrunn	11
3.1 Planområdet.....	11
4. Utbyggingsalternativ	13
4.1 0-alternativet.....	13
4.2 Utbyggingsalternativet	13
5. Teori og metode	15
5.1 Kulturarv - definisjoner	15
5.1.1 Kulturarv	15
5.1.2 Kulturminner	15
5.1.3 Automatisk fredete kulturminner	15
5.1.4 Nyere tids kulturminner	16
5.2 Kulturminner - Forvaltning og ansvarsfordeling	16
5.2.1 Forvaltning	16
5.2.2 Ansvarsfordeling	16
5.2.3 Nasjonale, regionale og lokale målsettinger for forvaltning	16
5.3 Metodikk Statens vegvesen håndbok V-712	18
5.3.1 Verdi.....	18
5.3.2 Påvirkning	19
5.3.3 Konsekvenser	20
5.4 Definisjon av plan- og influensområde	22
5.5 Datagrunnlag	22
6. Kulturhistorisk utvikling	24
6.1 Eldre tid	24
6.2 Nyere tid.....	26
6.3 Liland og omegn.....	27
7. Kulturmiljø og verdivurdering	29
7.1 Gårdshistorie Liland.....	30
7.2 KM 1 A, Liland vest.....	32
7.2.1 Enkeltminner	33
7.2.3 Verdivurdering	53

7.3 KM 1B, Liland øst.....	54
7.3.1 enkeltminner i planområdet.....	54
7.3.2 Enkeltminner utenfor planområdet.....	62
7.2.4 Verdivurdering	65
7.2 Enkeltminner utenfor kulturmiljøene	65
6.2.1 Verdivurdering	69
8. Påvirkning- og konsekvensvurdering.....	70
8.1 Andre planer.....	70
8.2 0-alternativet.....	71
8.3 Utbyggingsalternativet	71
8.4 KM 1A, Liland Vest, stor verdi:	72
8.5 KM 1B Liland Øst, Middels verdi	72
9. Sammenstilling.....	74
10. Skadereduserende tiltak.....	75
11. Vurdering av funnpotensial.....	76
12. Kilder.....	77
12.1 Skriftlige Kilder.....	77
12.1 Kilder på internett.....	78
13. Vedlegg: Temakart og potensialvurdering.....	79

FIGURLISTE

Figur 1. Oversikt over kulturmiljøene (utsnitt av temakart).....	8
Figur 2. Oversiktskart, planområdet er markert med svart, stipla linje, influensområdet er markert med rød, stipla linje.	11
Figur 3. Flyfoto over området, planområdet er omtrentlig markert med rød sirkel.	12
Figur 4. Fraflyttet bygningsmasse sentralt i planområdet for Lilandsjordet nord. Foto: Opus Bergen AS.	13
Figur 5. Utsnitt av plankartet til KDP BLÅE. Lilandsjordet nord (I/L 6) er vist med mørk lilla farge; fremtidig industri og lager.	14
Figur 6. Situasjonsplan for utnyttelse av Lilandsjordet nord, datert 7.5.2018. Kilde: Link Arkitektur AS.....	14
Figur 7. Nasjonale målsetninger	17
Figur 8. Kriterier for verdivurdering, fra Statens vegvesen håndbok V-712.....	19
Figur 9. Skala for vurdering av påvirkning fra Statens vegvesen håndbok v-712.....	19
Figur 10. Kriterier for vurdering av påvirkning, fra Statens vegvesen håndbok V-712.....	20
Figur 11. «Konsekvensviften».....	21
Figur 12. Oppsummering av konsekvensalternativ og tilhørende symbol.	21
Figur 13. Kriterier for fastsetting av konsekvens for hvert alternativ.	22
Figur 14. Tidslinje: dei vanlegaste periodenamna, forkortingar og tidfesting i vanlege kalenderår og C-14 år. ...	24
Figur 15. Fra Riksantikvarens kulturminnedatabase "Askeladden".....	27
Figur 16. Utsnitt fra Byantikvarens kart med forslag til hensynssoner (Byantikvaren 2011: Kart 5).	29
Figur 17. Lilandshaugen med nåværende tun.	30
Figur 18. Den gamle middelalderkirken kan ha stått ved stedsnavnene Anderskyrkja eller Kongshaugen.	31
Figur 19. Flyfoto over deler av Liland fra 1955 (hentet fra Marcus samlingen UiB (Foto: Widerøe`s flyselskap A/S 1955)).	32
Figur 20. Oversiktsbilde over bruk nr. 1, 3, 5 og 4 (fra www.1881.no).	34
Figur 21. Flyfoto over Liland fra 1955 (hentet fra Marcus samlingen UiB (Foto: Widerøe`s flyselskap A/S 1955)). Bygninger som står i dag er markert med rød sirkel.	35
Figur 22. Utsnitt fra utskiftningskartet over Liland fra 1898.	35
Figur 23. Gårdstunene til bruk nr. 1, 3 og 5 på Liland i 1955, mot sør (Widerøe`Flyveselskap A/S, www.marcus.uib.no).....	36
Figur 24. Tunet på Liland rundt 1914. Et gammelt postkort, fotograf er ukjent (hentet fra "Olsen, Flesland og Kronheim 2002:134).	36
Figur 25. K 1 og K3, mot sørøst.....	37
Figur 26. K 1 og K3, mot sørøst.....	37
Figur 27. K 1, mot sørvest.....	38
Figur 28. Karakteristisk for sveitserstil er store takutstikk og profilert listverk. Selv om vinduene er byttet ut, har man beholdt karakteristisk listverk og stilen med krysspostvinduer på deler av huset.	39
Figur 29. K 4, eldre våningshus på bruk nr. 3, steingjerde som markerer eiendomsgrensen mellom bruk nr. 1 og 3 sees fremfor huset.	40
Figur 30. K 4, eldre våningshus på bruk nr. 3	41
Figur 31. K 5, våningshus på bruk nr. 5, fra 1800-tallet. Fasade mot øst. Huset er det samme som står bakerst på bildet fra 1914, se figur 19.	42
Figur 32. Slik så våningshuset ut i 1955 (Widerøe`Flyveselskap A/S, www.marcus.uib.no).	43
Figur 33. K 6, driftsbygning, fra rundt 1930-tallet.....	43
Figur 34. Oversiktsbilde, gårdstun bruk nr. 1 og 3.....	44
Figur 35. Gårdstunet til bruk nr. 4 i dag.....	44
Figur 36. Foto over bruk nr. 4 fra 1955 (Widerøe`s Flyveselskap A/S, www.marcus.uib.no).....	45
Figur 37. K 7, driftsbygning på bruk nr. 4. På bildet til høyre sees også K 8, et mindre uthus. Fasade mot sørvest.	45
Figur 38. K 9, våningshus og K 10, uthus/garasje på bruk nr. 40	46
Figur 39. Våningshus og bakkemurer på bruk nr. 28.	47
Figur 40. Lilandsvegen er markert med brun linje, eldste veifar. De lilla linjene markerer gårdsveier før 1951 (utsnitt av kart Viktige ferdselsårer, Byantikvaren 2001).	47
Figur 41. På utskiftningskartet over Liland fra 1898 ser man både Lilandsvegen og flere gårdsveier som fortsatt er i bruk.	48
Figur 42. Oversiktsbilde over gårdsveier, dagens situasjon (www.1881.no).....	49
Figur 43. K 21, gårdsvei fra Lilandsvegen til tunene på bruk nr. 1, 3 og 5. På utskiftningskartet fra 1898.	49

Figur 44. K 22, gårdsvei fra eldre våningshus på bruk. nr. 3, mot nord, denne veien er på utskiftningskartet fra 1898.	50
Figur 45. K 23, gårdsvei fra bruk nr. 1 over til bruk nr. 2, denne er også på utskiftningskartet fra 1898, mot sørvest.	50
Figur 46. Flyfoto fra 1951, her ser man tydelige gårdsveier.	51
Figur 47. Gårdsveier fra før 1951, tatt mot vest. K 24 leder opp mot det nye våningshuset til bruk nr. 3 (til venstre i bildet). På flyfoto fra 1951 er denne veien tydelig også nord for de nye bygningene, i dag er denne svakt markert i terrenget. Til høyre ser man K 25, tydelig traktorvei, ved trærne til høyre ligger K 26 og K 27.	52
Figur 48. K 26, steinmur/bru/demning.	52
Figur 49. K 27.	53
Figur 50. K 14, våningshus, fasade mot sørvest.	54
Figur 51. Våningshus (K 14) og låve (K 15) på bruk nr. 7. Fasade mot sørøst.	55
Figur 52. K 14. Ruinene etter K 15, låve, ligger rett nord for våningshuset.	55
Figur 53. K 15, låve. bildet er tatt mot sørvest. Bak murene ses K 14, våningshus.	56
Figur 54. Ruiner etter K 15 bak i bildet. Til venstre i bildet ses oppbygd natursteinsmur.	56
Figur 55. Deler av gårdsvegen (K 29) er oppbygd av natursteinsmur. I bakgrunnen ser man Lilandshaugen og gårdstunet der. Til venstre i bildet kan man se K 16, uthus.	57
Figur 56. Detaljbilde av natursteinsmur i K 29.	57
Figur 57. K 29, gårdsvei leder med til tunet på bruk nr 7.	58
Figur 58. K 16, uthus bygget mellom 1951 og 1970, jmf flyfoto.	58
Figur 59. Oversiktsbilde, fremme ses K 16, bak ses K 14. Bildet er tatt mot nord.	59
Figur 60. K 17, steinsatt kanal, bildet er av åpningen lengst mot nord.	60
Figur 61. K 17, steinsatt kanal, bildet er av åpningen ved K 15, låve.	60
Figur 62. K 17, del av kanalen som leder inn mot åpningen ved K 15, låve.	61
Figur 63. Flyfoto over gårdstunet til bruk nr. 7 fra 1951 (hentet fra www.1881.no). De røde sirklene markerer åpningene på den overbygde og steinsatte kanalen.	61
Figur 64. Flyfoto over bruk nr. 2 fra 1955 (Widerøe's Flyveselskap A/S, www.marcus.uib.no).	62
Figur 65. Gårdstunet til bruk nr. 2. K 11, nytt våningshus stod ferdig i 1955. Til venstre sees K 13, et eldre våningshus, nøyaktig alder er ukjent, men er fra før 1951, jmf. flyfoto. K 12, driftsbygning til høyre i bildet. ...	62
Figur 66. K 28, gårdsvei lengst vest på bruk nr.7.	63
Figur 67. K 28, gårdsvei lengst vest på bruk nr.7.	63
Figur 68. K 29, like øst for tunet på bruk nr. 2, mot nordøst.	64
Figur 69. K 29, den delen av veien som leder ned til bruk nr. 7.	64
Figur 70. Våningshus på gbnr 111/25.	66
Figur 71. Våningshus på gbnr. 111/129 fra 1926.	66
Figur 72. Liland skole (skråfoto hentet fra 1881.no). Lærerboligen er den hvite bygningen til høyre i bildet.	67
Figur 73. Liland ungdomshus (hentet fra www.1881.no).	68
Figur 74. Telenorbygget (skråfoto hentet fra www.1881.no).	69
Figur 75. Illustrasjon over Avinor sine planer vest i kulturmiljøet.	70
Figur 76. Foreløpig illustrasjonsplan Lilandsjordet (Link arkitektur).	71

1. INNLEDNING

Denne konsekvensutredningen er utført av Rådgjevande Arkeologar som underkonsulent for Opus Bergen AS. Kokstad Property AS er oppdragsgiver.

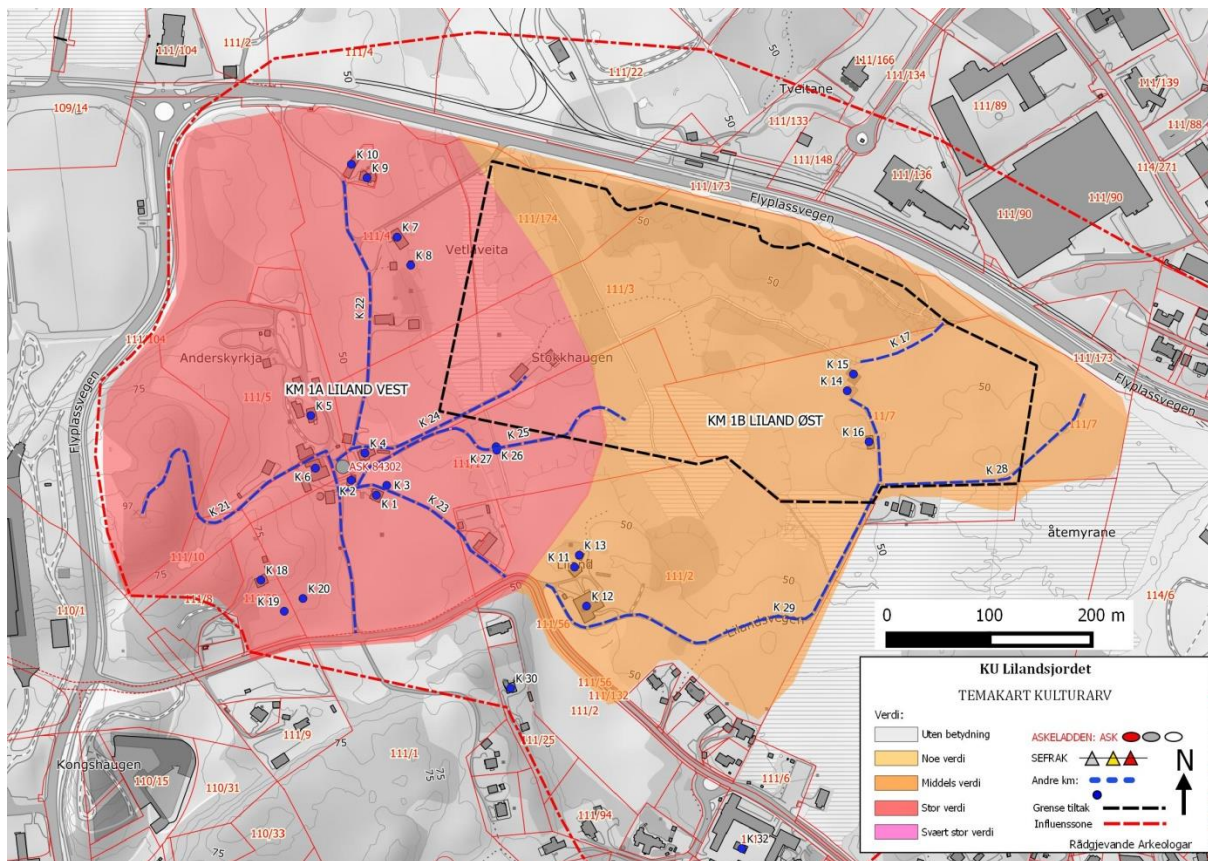
Befaring av plan- og influensområdet ble gjort 27/4-2018 av Oddhild Dokset Engedal. Ørjan Engedal har laget kart og illustrasjoner. Oddhild Dokset Engedal har skrevet rapporten og tatt alle bilder om ikke annet er nevnt.

Oddhild Dokset Engedal
Oppdragsleder

Ørjan Engedal
Kvalitetssikring

2. SAMMENDRAG

Innenfor plan- og influensområdet er det definert to kulturmiljø, KM 1A Liland vest og KM 1B Liland øst. De to kulturmiljøene danner tilsammen et sammenhengende jordbrukslandskap. Det er et av få, større, bynære jordbruksområder der de lesbare sammenhengene mellom gårdstun, innmark og ferdselsveier fortsatt er intakte.

KM 1B Liland øst, middels verdi: Sammen med KM 1, ligger KM 1B i et større sammenhengende kulturlandskap og sammenhengene mellom gårdstunene, jorder og veifar er fortsatt er lesbare i kulturlandskapet. Innenfor det definerte kulturmiljøet ligger gårdstunet til bruk nr. 2. Gårdstunet har delvis en eldre bygningsmasse, K 12 og K 13 (nøyaktig alder ukjent, men trolig fra rundt århundreskiftet), mens våningshuset, K 11 er fra 1955.

Bygningene på gårdstunet til bruk nr. 7 er delvis sammenrast og i dårlig teknisk stand. Bruksverdien til husene er liten, men de har fortsatt både kunnskap- og opplevelsesverdi. De er synlige vitnesbyrd om historien til bruk nr. 7 som ble tatt opp fra bruk nr. 2 på begynnelsen av 1900-tallet. Murene til driftsbygningen forteller om et imponerende stykke arbeid gjort med stein. Den steinsatte ørretkanalen er også et godt bevart historiefortellende element knyttet til bruket.

Omfangsvurdering: Tiltaket utløser en direkte konflikt store deler av det definerte kulturmiljøet. Enkeltminnene knyttet til gårdstunet på bruk nr. 7 (K 14- K 17) vil bli ødelagte, samt delen av K 29 (vei) som leder ned til tunet til bruk nr. 7 og K 28 (vei). Begge veiene er på flyfoto over området i 1951. Videre blir det direkte konflikt med de delene av innmark til bruk nr. 1, 3 og 174 som inngår i kulturmiljøet. Det er ikke direkte konflikt med bruk nr. 2. KM 1B, Liland øst er en del av et større sammenhengende kulturlandskap som i stor grad er uendret siden slutten av 1800-tallet. En realisering av tiltaket vil medføre et stort inngrep og enn irreversibel endring i det overordna kulturlandskapet. Påvirkning er vurdert til *forringet*. *Middels verdi sammenstilt med forringet blir betydelig miljøskade for kulturmiljøet (--).*

0- alternativ: 0-alternativet har per definisjon ubetydelig endring og ubetydelig miljøskade (0).

	Alt. 0	Utbyggingsalternativ
KM 1 A Liland vest	0	--
KM 1 B Liland øst	0	--
Avveining		*1) Forklaring
Samlet vurdering		--
Rangering	1	2
Forklaring til rangering		*2) Forklaring

*1) Forklaring til avveining: både KM 1A Liland vest og KM 1B Liland øst kommer ut med betydelig miljøskade (--) i konsekvensvurderingen, samlet vurdering blir da *betydelig miljøskade (--)* for utbyggingsalternativet.

*2) Forklaring til rangering: Alternativ 0 vil være det beste alternativet for kulturmiljøene. Da vil man bevare begge kulturmiljøene som ligger i et større

jordbruksområde der sammenhengene mellom gårdstun, jorder og gårdsveier fortsatt er lesbare.

Potensial for funn av automatisk freda kulturminner

Planområdet er vurdert til å ha **noe potensial**, det kan finnes spor etter forhistorisk jordbruksbosetning, kanskje helst i form av åkerlag og kokegroper, med noe mindre potensiale for bosetningsspor i form av stolpehull, tufter og lignende.

Andre planer

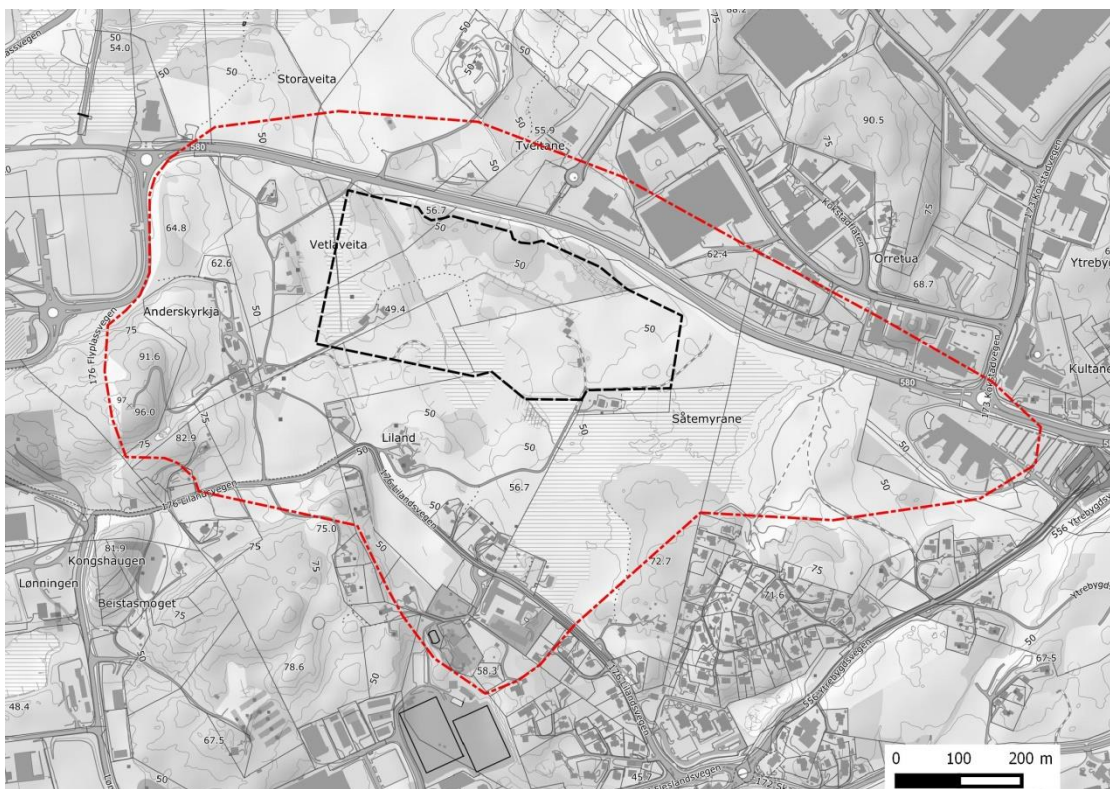
Avinor har planer om utbygging vest i det definerte kulturmiljøet KM 1A Liland. En realisering av disse planene vil trolig medføre at gårdstunet til gbnr. 111/1,3 og 5 blir fjernet. Siden planen ikke er vedtatt, er det ikke tatt hensyn til denne i konsekvensvurderingen. Det må likevel understrekes at dersom Avinor sine planer alt var realisert og gårdstunet til gbnr. 111/1,3 og 5 var fjernet, ville det gitt store utslag på verdivurdering av særlig KM 1A Liland vest, men også av KM 1B Liland øst. Følgelig ville det gitt utslag også på vurderingen av påvirkning og konsekvenser av utbyggingen i planområdet.

3. BAKGRUNN

Det er satt i gang arbeid med en detaljreguleringsplan med konsekvensutredninger for en mindre del av I/L6, parallelt med strategisk planprogram for hele I/L6. Intensjonen med planforslaget er å regulere for arealkrevende næringsvirksomhet, slik at denne kan flyttes fra mer sentrale deler av kommunen til Liland. Arealkrevende virksomhet er definert i forslag til ny KPA 2016: «Med arealkrevende virksomhet menes handel med møbler, elektriske artikler m.v, som krever større gulvareal enn det som lar seg innpasse i øvrige sentrumskjerner». Arealkrevende virksomhet for I/L6 er særlig knyttet til bilbutikker og verksteder (referat oppstartsmøte- Reguleringsarbeid Bydel, GN. 111 BNR. 3 MFL. Lilandsjordet Nord, 11/12-2017).

3.1 PLANOMRÅDET

Planområdet ligger like ved Bergen Lufthavn, Flesland, i Ytrebygda bydel, Bergen kommune. Planområdet omfatter deler av gnr 111, Liland. Området er et kupert jordbrukslandskap med en kombinasjon av skog, myr, innmarksbeite, overflatedyrket jord, fulldyrket jord, noe boligbebyggelse og gårdsveier.

Figur 2. Oversiktskart, planområdet er markert med svart, stipla linje, influensområdet er markert med rød, stipla linje.

Figur 3. Flyfoto over området, planområdet er omtrentlig markert med rød sirkel.

4. UTBYGGINGSALTERNATIV

Ett utbyggingsalternativ skal utredes for Lilandsjordet nord utenom 0-alternativet. 0-alternativet utgjør referansen som utbyggingsalternativet skal sammenlignes med. Område I/L 6 ligger i rød flystøysone og kan ikke benyttes til boligformål. Formålet med planen er å utvikle området til et bærekraftig næringsområde med gode kvaliteter. En ønsker å tilrettelegge for bedrifter som er arealkrevende. Det tillates etablert industri, lager og næringsvirksomhet, men ikke kjøpesenter eller detaljhandel. Arealkrevende virksomhet for I/L6 er særlig knyttet til bilbutikker og verksteder. Nedenfor utdypes 0-alternativet og utbyggingsalternativet.

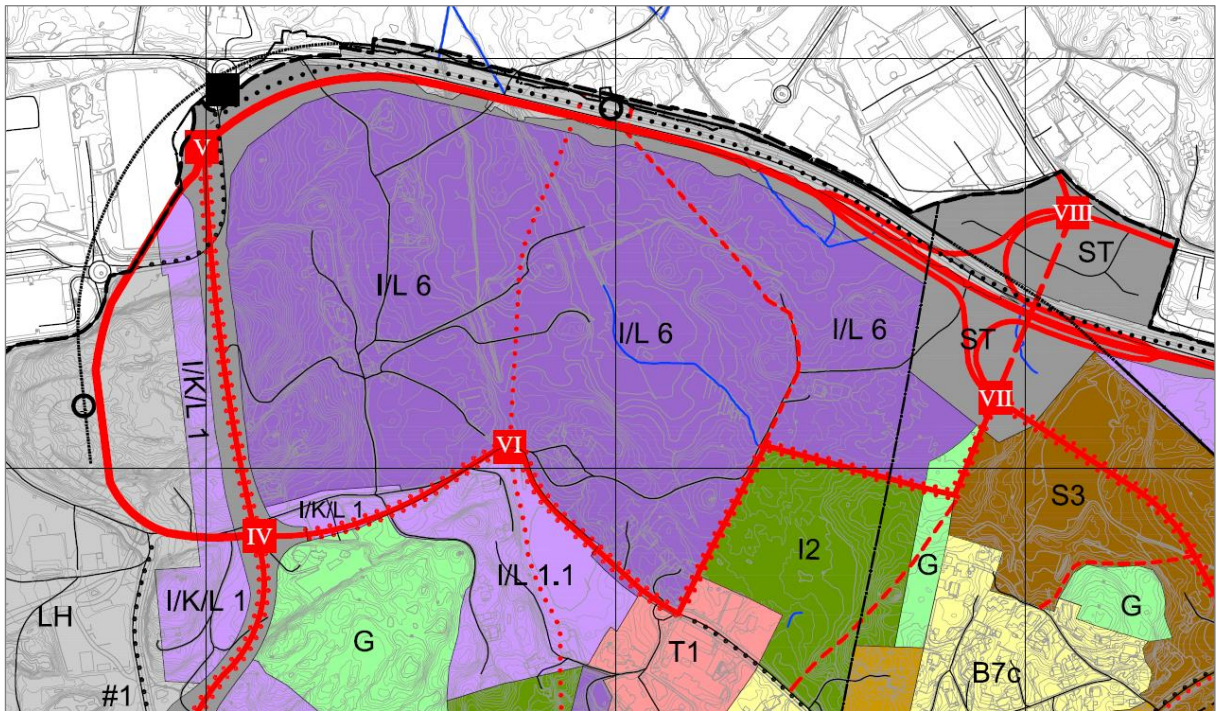
Figur 4. Fraflyttet bygningsmasse sentralt i planområdet for Lilandsjordet nord. Foto: Opus Bergen AS.

4.1 0-ALTERNATIVET

0-alternativet tar utgangspunkt i dagens situasjon, samt forventede endringer i planområdet uten tiltaket (figur 6). Planområdet domineres i dag av jordbruksareal i lite hevd samt granplantefelt. I nord omfattes også Bybanen og Rv580 Flyplassvegen med gang-/sykkelveg og rundkjøringen mot Kokstad (figur 4). Gjeldende kommunedelplan for Birkeland, Liland, Ådland og Espeland (KDP BLÅE) (figur 7) har avsatt Lilandsjordet nord til arealformål industri og lager (I/L 6).

4.2 UTBYGGINGSALTERNATIVET

Utbyggingsalternativet tilrettelegger for næringsarealer, først og fremst for bilforhandlere. Store deler av planområdet vil bli planert ut og disponert til vei- og parkeringsformål samt forretningsbygg, verksteder og lagerbygg. Arealene langs bekkeløpet Storaveita i vest forsøkes bevart (figur 8). Tilkomst til planområdet vil skje via ny rundkjøring i øst, som etableres på Flyplassvegen der Bybanen i dag krysser veien i Såtamyrikulverten. Gående kan benytte Kokstadflaten bybanestopp like nord for planområdet.

Figur 5. Utsnitt av plankartet til KDP BLÅE. Lilandsjordet nord (I/L 6) er vist med mørk lilla farge; fremtidig industri og lager.

Figur 6. Situasjonsplan for utnyttelse av Lilandsjordet nord, datert 7.5.2018. Kilde: Link Arkitektur AS.

5. TEORI OG METODE

5.1 KULTURARV - DEFINISJONER

5.1.1 KULTURARV

Begrepet **kulturarv** blir her brukt om det kulturhistoriske aspektet ved landskapet, eller om materielle og immaterielle spor etter menneskelig virksomhet. Dette er bare en side av det totale naturlige- og menneskepåvirkete landskapet (SVV Handbok V712: 112).

5.1.2 KULTURMINNER

Kulturminneloven (LOV 1978 nr. 50 Lov om kulturminne) definerer **kulturminner** som:
«alle spor etter menneskelig aktivitet i vårt fysiske miljø, herunder lokaliteter det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til»

Når et eller flere kulturminner inngår i en videre helhet eller sammenheng, kan man snakke om et **kulturmiljø**. Vurderinger av kulturhistorie, tidsdybde, landskap og det enkelte kulturminne ligger til grunn når et kulturmiljø blir definert og avgrenset.

Man skiller også mellom **faste-** og **løse kulturminner**. Faste kulturminner er gjerne nettopp faste og integrerte i landskapet – som et steingjerde, en gravrøys eller en kokegrop. Selv om de lar seg flytte, regner man også stående bautasteiner og steinkors til denne kategorien. Løse kulturminner er de som kan skilles fra landskapet og settes i en monter i et museum – som en pilspiss, et vevlodd eller et klesplagg.

Man skiller også mellom kulturminner som er synlige på markoverflaten, og slike som ikke er det. **Synlige kulturminner** kan være, for eksempel, steingjerder, ruiner eller helleristninger. **Ikke-synlige kulturminner** er slike som er skjulte under sand, grus, stein, jord, torv eller annen vegetasjon. I prinsippet kan alle typer kulturminner finnes slik, men det er ofte snakk om ildsteder, steinsetninger, pløyespor, graver eller bygningsspor. En § 9 undersøkelse, dvs. en overflateregistrering eller registrering med prøvestikk og sjakter, i regi av fylkeskommunen, har som hovedmål å kartlegge slike ikke-synlige, eller ikke kjente-, kulturminner i et utbyggingsområde. Man regner med at bare rundt 10 % av kulturminnene er kjente i dag – resten finnes, men er vanskelig- eller ikke synlige, eller av andre grunner ikke registrerte.

Grunnlaget for å verne kulturminner er at de har verdi som:

- kilder til kunnskap
- grunnlag for opplevelser
- ressurs for bruk

Automatisk fredete kulturminner og kulturminner fredet gjennom vedtak har i utgangspunktet alltid høy verdi.

5.1.3 AUTOMATISK FREDETE KULTURMINNER

Kulturminneloven (LOV 1978 nr. 50 Lov om kulturminne) gir noen kulturminner et automatisk vern, dvs. at de er automatisk fredet. Dette gjelder alle kjente og ukjente kulturminner eldre enn 1537 (reformasjonen), stående bygg og mynter eldre enn 1650, kulturminner i sjø, vann og vassdrag eldre enn 100 år, og samiske kulturminner eldre enn 100

år. Om ikke annet er bestemt av vernestyresmaktene, gjelder fredningen selve kulturminnet og en sone på 5m rundt kulturminnet. Andre kulturminnekategorier kan fredes ved spesielle vedtak, og man snakker da om vedtaksfredete kulturminner. *Automatisk fredete kulturminne, førreformatoriske kulturminner og fornminner* blir brukt synonymt i mange sammenhenger.

5.1.4 NYERE TIDS KULTURMINNER

Med nyere tids kulturminner mener man kulturminner yngre enn 1537 (reformasjonen). I prinsippet finnes ikke en nedre tidsavgrensning for kulturminner. Med unntak av stående bygg og mynter eldre enn 1650, kulturminner i sjø, vann og vassdrag eldre enn 100 år, og samiske kulturminner eldre enn 100 år, har nyere tids kulturminner ikke automatisk vern. Gjennom vedtak kan Riksantikvaren også frede nyere tids kulturminner.

5.2 KULTURMINNER - FORVALTNING OG ANSVARSFORDELING

5.2.1 FORVALTNING

Kulturminneloven §9 slår fast at før utbygging kan starte skal det undersøkes om tiltaket kan komme i konflikt med til nå ukjente automatisk fredete kulturminner. Disse undersøkelsene blir omtalt som **§9 undersøkelser** eller **registreringer**, og innebærer ofte **prøvestikking** (50cm x 50 cm manuelt gravde testruter) og/eller **sjakting** (3m breie sjakter gravd med gravemaskin). Om tiltak, for eksempel, et byggeprosjekt, kommer i konflikt med automatisk fredete kulturminner, må planene endres eller det må søkes om **dispensasjon** fra kulturminneloven. En slik dispensasjon blir ofte gitt med krav om at de aktuelle kulturminnene skal undersøkes og dokumenteres før tiltaket kan sette i gang. En slik fullskala undersøkelse er det som blir omtalt som en **arkeologisk undersøkelse** eller **arkeologisk utgraving**.

5.2.2 ANSVARSFORDELING

Forskrift om faglig ansvarsfordeling mv. etter kulturminneloven §6, slår fast hvilke instanser som har plikt og myndighet til å utføre de sentrale oppgavene i kulturminneforvaltningen.

Riksantikvaren er direktorat for kulturminneforvaltning og er faglig rådgiver for miljøverndepartementet i utforming av den statlige kulturminnepolitikken. Riksantikvaren er således øverste faglige styresmakt i forvaltningen, og er den som kan gi dispensasjon fra kulturminneloven.

Registrering, dvs. §9 undersøkelser, skal utføres av-, eller på oppdrag for-, Fylkeskommunen eller Sametinget, i dette tilfellet **Hordaland fylkeskommune**.

Om dispensasjon blir gitt, med krav om at kulturminnet skal undersøkes før utbygging kan starte, skal denne undersøkelsen utføres av ett av forvaltingsmuseene, i dette tilfellet **Universitetsmuseet i Bergen**.

5.2.3 NASJONALE, REGIONALE OG LOKALE MÅLSETTINGER FOR FORVALTNING

§1 i Kulturminneloven av 9. juni 1978, slår fast følgende formål med loven:

”Kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning. Det er et nasjonalt ansvar å ivareta disse ressurser som vitenskapelig kildemateriale og som varig

grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet”.

Utover retningslinjene i Kulturminneloven er dagens kulturminnepolitikk tuftet på føringer i stortingsmelding nr. 16 (2004-2005) «Leve med kulturminner», med særlig vedlegg NOU 2002: «1 Fortid former framtid». Her blir følgende målsettinger skissert:

Nasjonalt strategisk mål:	Mangfoldet av kulturminner og kulturmiljøer skal forvaltes og tas vare på som bruksressurser og som grunnlag for kunnskap, opplevelse og verdiskaping. Et representativt utvalg av kulturminner og kulturmiljøer skal tas vare på i et langsiktig perspektiv
Nasjonalt resultatmål 1	Det årlige tapet av verneverdige kulturminner og kulturmiljøer som følge av at de fjernes, ødelegges eller forfaller, skal minimaliseres. Innen 2020 skal tapet ikke overstige 0,5 prosent årlig.
Nasjonalt resultatmål 2	Fredete og fredningsverdige kulturminner og kulturmiljøer skal være sikret og ha ordinært vedlikeholds nivå innen 2020
Nasjonalt resultatmål 3	Den geografiske, sosiale, etniske, næringsmessige og tidsmessige bredden i de varig vernete kulturminnene og kulturmiljøene skal bli bedre, og et representativt utvalg skal være fredet innen 2020.

Figur 7. Nasjonale målsettinger

I det strategiske målet ligger altså en avgrensning av *hva* som skal tas vare på: ”Et **representativt utvalg** av kulturminner og kulturmiljøer [...]». I nasj. res.måls. 1 blir det signalisert en strammere linje i forhold til tap av verneverdige kulturminner og kulturmiljø: «Det årlige tapet [...] skal **minimaliseres**».

I regional kulturplan for Hordaland 2015-2025, «PREMISS KULTUR:», er hovedmålet å skape grunnlag for en offensiv og langsiktig kulturpolitikk med forutsigbare rammer, internt i fylket og i forhold til eksterne aktører. Det er et mål å sikre et representativt utvalg av kulturminne fra Hordaland sin historie. Kystkultur, industriarv og fartøy er eksempel på viktige historiske tema som i liten grad er til stede i listene over Hordaland sine nasjonale kulturminner. Demografiske endringer skaper også utfordringer for kulturminnene i fylket; høy vekst i Bergensregionen og i kystkommunene og fraflytting fra mange innlandskommuner fører til at Hordaland taper store mengder kulturminne på kort tid. For å sikre et representativt utvalg av kulturminner i Hordaland, og at årlig tap ikke overstiger de nasjonale måltallene på 0,5% per år, er samordna offentlig innsats i kulturminnevernet en forutsetning. Staten, fylkeskommunen og kommunene må stimulere til at kulturminne blir integrerte i ei helhetlig samfunns- og arealplanlegging.

På lokalt nivå er det mulig for kommunene å skissere mål for forvaltning av kulturminne i kommuneplanen eller særlige tema/sector/delplaner for kulturminner. Bergen kommune har begynt arbeidet med en kulturminneplan, men den er ikke ferdigstilt. Det er i hovedsak Byantikvaren i Bergen som skal utarbeide kulturminneplanen

5.3 METODIKK STATENS VEGVESEN HÅNDBOK V-712

Konsekvensutredningen er utført i samsvar med metodikk for vurdering av ikke prissatte konsekvenser, beskrevet i Statens vegvesen håndbok V-712 (2018). Metoden har tre steg. Første steget er å kartlegge, dele inn i delområde og *verdivurdere* kulturarvaspekt (kulturminner og kulturmiljø) innenfor plan- og influensområdet. Andre steget vurderer graden av *påvirkning*, og tredje steget er *konsekvensvurderingen*. Videre er retningslinjer i Riksantikvaren sine veiledere *Kulturminne og kulturmiljø i konsekvensutgreiingar* (2003) og *Kulturminner, kulturmiljøer og landskap. Plan- og bygningsloven* (2010), veiledende i vurderingene som blir gjort.

5.3.1 VERDI

Kulturminneloven gir en vid definisjon på hva som er et kulturminne og et kulturmiljø. Dette betyr ikke at alle kulturminner eller kulturmiljø kan eller skal vernes. Retningslinjene for forvaltningen av kulturminner og kulturmiljø går ut på at mangfoldet av kulturmiljø og kulturminner skal tas vare på, og at et representativt utvalg skal prioriteres for vern. Begrunnelsen for å ta vare på kulturminner og kulturmiljø er at de har verdi som *kilde til kunnskap*, som *grunnlag for opplevelse* og som *bruksressurs*.

På bakgrunn av dette blir det i konsekvensutredningen gjort en *verdivurdering* av de ulike kulturminnene/miljøene. Denne verdivurderingen er gjort i henhold til kriteriene listet i tabell hentet fra Statens vegvesens V-712 og Riksantikvaren sin veileder (2003). Verdien som blir satt på et delområde eller kulturmiljø er en *gjennomsnittsverdi*, dette betyr *ikke* at alle enkeltminner i miljøet har denne verdien. En del med høy verdi kan således bli gjemt i verdivurderingen og på temakartet, men vil komme for en dag i vurderingen av påvirkning (jf. under).

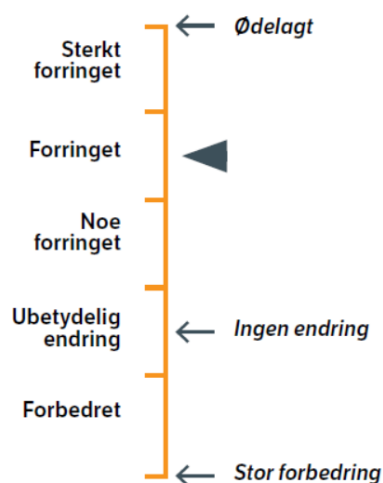
KM 1	VERDI	Oppleving >>>>	Uten betydning		Noe	Middels	Stor	Svært stor
		Kunnskap >>>	-----		-----	-----	-----	
		Bruk >>				▲		

	Ubetydelig verdi	Noe verdi	Middels verdi	Stor verdi	Svært stor verdi
Kulturmiljønivå					
Kulturhistorisk betydning	Uten betydning	er alminnelig/lokalt vanlig	har lokal/regional betydning	har stor regional/nasjonal betydning	har stor nasjonal/internasjonal betydning
Arkitekturhistorisk betydning		bygningssmiljø som inneholder bygninger av begrenset arkitekturhistorisk betydning	bygningssmiljø som inneholder bygninger med arkitekturhistorisk betydning	helhetlig bygningssmiljø som inneholder bygninger med stor arkitekturhistorisk betydning	helhetlig bygningssmiljø som inneholder bygninger med særlig stor arkitekturhistorisk betydning
Betydning for kulturell eller etnisk gruppe		inneholder få elementer som kan knyttes til en kulturell/etnisk gruppe	inneholder flere elementer som er karakteristisk for en kulturell /etnisk gruppe	miljø som er karakteristisk for en kulturell/etnisk gruppe	helhetlig miljø som er karakteristisk for kulturell /etnisk gruppe og som er sjeldent/unikt
Historisk hendelse eller personer		er svakt knyttet til en lokal historisk hendelse/ person	er knyttet til en lokal historisk hendelse/ person	er knyttet til en regional historisk hendelse/ person	er knyttet til en nasjonal historisk hendelse/ person
Landskapsnivå					
Kulturhistoriske sammenhenger		ligger i en kontekst/sammenheng som er noe fragmentert	inngår i en kontekst/sammenheng	inngår i en helhetlig kontekst /sammenheng	inngår i en særlig helhetlig kontekst
Kulturhistorisk landskap		delvis ødelagt	som har lokal/regional betydning	som har stor regional/nasjonal betydning	sammenheng som har meget stor nasjonal/internasjonal betydning (er unikt)

Figur 8. Kriterier for verddivurdering, fra Statens vegvesen håndbok V-712.

5.3.2 PÅVIRKNING

Påvirkningsvurderingene er vurderinger av kor store negative eller positive forandringer tiltaket vil medføre for det enkelte kulturmiljøet/kulturminnet. Påvirkningen blir vurdert i forhold til 0-alternativet, og rangert på en trinnløs skala fra ødelagt til stor forbedring, i samsvar med Figuren under.

Figur 9. Skala for vurdering av påvirkning fra Statens vegvesen håndbok v-712.

I vurderingene av påvirkning har vi lagt til grunn kriteriene i Fig. 9 under, hentet fra Statens vegvesen håndbok V-712.

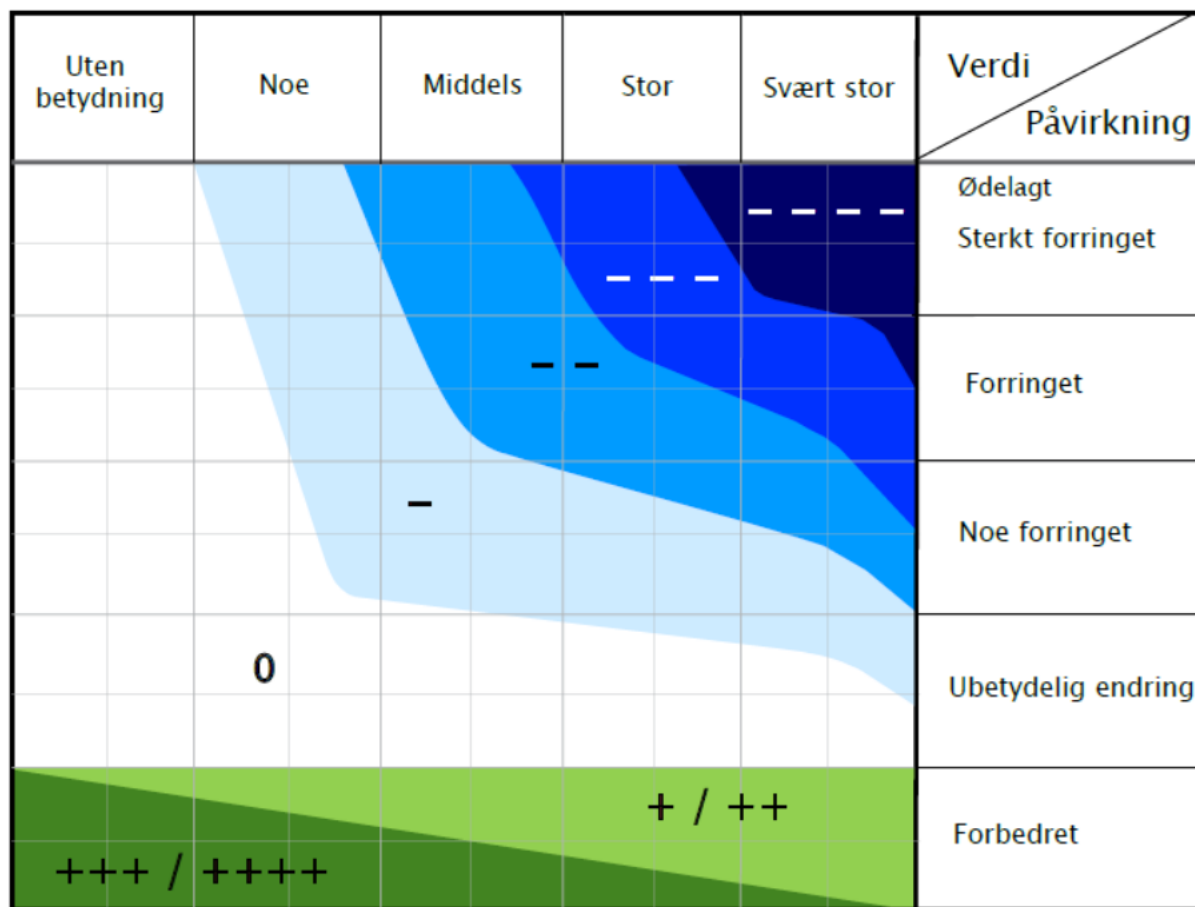
Påvirkning	Landskapsnivå	Kulturmiljønivå
Sterkt forringet	Splitter opp det kulturhistoriske landskapet på en slik måte at det sterkt reduserer lesbarheten og forståelsen av sammenhenger. Bidrar til å ødelegge eller sterkt redusere verdien til viktige kulturmiljø. Skaper barrierer.	Ødelegger hele eller størstedelen av kulturmiljøet. Ødelegger den viktigste (mest verdifulle) delen av miljøet. Bidrar til at miljøets funksjon blir ødelagt. Tap av svært viktige enkeltelement.
Forringet	Splitter opp det kulturhistoriske landskapet og reduserer lesbarheten. Reduserer verdien av de enkelte kulturmiljøene. Bidrar til reduserte sammenhenger.	Berører store deler av kulturmiljøet. Reduserer miljøets funksjon. Tap av viktige enkeltelement.
Noe forringet	Splitter opp det kulturhistoriske landskapet, men dette kan fortsatt fungere som ett landskap uten vesentlig tap av lesbarhet. Svekker sammenhenger og forbindelseslinjer.	Berører en mindre viktig del av kulturmiljøet. Tap av mindre viktige enkeltelement. Svekker sammenhengen.
Ingen/ubetydelig endring	Ingen påvirkning/ubetydelig endring.	Ingen påvirkning/ubetydelig endring.
Forbedret	Gjenoppretter sammenhenger der det har vært brudd og bedrer kontakten mellom kulturmiljøer. Bidrar til restaurering av viktige kulturmiljø og kulturhistoriske landskapselement. Reduserer eksisterende negativpåvirkning eller tar bort støy.	Bedrer tilstanden vesentlig ved at eksisterende negative inngrep tilbakeføres. Bidrar til restaurering av kulturmiljøer eller kulturminner. Reduserer påvirkning eller tar bort støy.

Figur 10. Kriterier for vurdering av påvirkning, fra Statens vegvesen håndbok V-712.

Vurderingen av påvirkning må ta hensyn til at ulike deler av et kulturmiljø kan ha ulik verdi, og at delen som blir rammet har en *annen* verdi enn gjennomsnittsverdien. Dette blir gjort ved at påvirkningen blir regnet som *større* om en del med *høy* verdi blir rammet, enn om en del med *lavere* verdi blir rammet. På denne måten kan ikke enkeltminner med høy verdi «gjemmes» ved inkludering i et større miljø.

5.3.3 KONSEKVENSER

Siste trinn i konsekvensutredningen er å sammenholde verdien av et område og omfanget av forandringer tiltaket vil påføre de enkelte kulturminnene/miljøene, dette gjør man i henhold til diagram vist i figur under.

Figur 11. «Konsekvensviften».

Konsekvensviften viser hvordan verdi og omfang kombineres for å vurdere konsekvens. Denne sammenstillingen gir et resultat langs en glidende skala fra sterkt forringet til forbedret miljøkonsekvens. De ulike kategoriene er illustrerte ved å bruke symbolene "-" og "+".

Skala	Konsekvensgrad	Forklaring
----	4 minus (----)	Den mest alvorlige miljøskaden som kan oppnås for delområdet. Gjelder kun for delområder med stor eller svært stor verdi.
---	3 minus (---)	Alvorlig miljøskade for delområdet.
--	2 minus (--)	Betydelig miljøskade for delområdet.
-	1 minus (-)	Noe miljøskade for delområdet.
0	Ingen/ubetydelig (0)	Ubetydelig miljøskade for delområdet.
+ / ++	1 pluss (+) 2 pluss (++)	Miljøgevinst for delområdet: Noe forbedring (+), betydelig miljøforbedring (++)
+++ / ++++	3 pluss (+++) 4 pluss (++++)	Benyttes i hovedsak der delområder med ubetydelig eller noe verdi får en svært stor verdiøkning som følge av tiltaket.

Figur 12. Oppsummering av konsekvensalternativ og tilhørende symbol.

Til sist skal konsekvensene for de enkelte delområdene/kulturmiljøene sammenstilles for hvert alternativ. Sammenstilling av konsekvens blir fremstilt i tabellform, med avveining, rangering og forklaring til rangering.

Skala	Trinn 2: Kriterier for fastsettelse av konsekvens for hvert alternativ
Kritisk negativ konsekvens	Svært stor miljøskade for temaet, gjerne i form av store samlede virkninger. Stor andel av strekning har særlig høy konfliktgrad. Vanligvis flere delområder med konsekvensgrad 4 minus (- - -). Brukes unntaksvis
Svært stor negativ konsekvens	Stor miljøskade for temaet, gjerne i form av store samlede virkninger. Vanligvis har stor andel av strekningen høy konfliktgrad. Det finnes delområder med konsekvensgrad 4 minus (- - -), og typisk vil det være flere/mange områder med tre minus (- - -).
Stor negativ konsekvens	Flere alvorlige konfliktpunkter for temaet. Typisk vil flere delområder ha konsekvensgrad 3 minus (- - -).
Middels negativ konsekvens	Delområder med konsekvensgrad 2 minus (- -) dominerer. Høyere konsekvensgrader forekommer ikke eller er underordnede.
Noe negativ konsekvens	Liten andel av strekning med konflikter. Delområder har lave konsekvensgrader, typisk vil konsekvensgrad 1 minus (-), dominere. Høyere konsekvensgrader forekommer ikke eller er underordnede.
Ubetydelig konsekvens	Alternativet vil ikke medføre vesentlig endring fra referansesituasjonen (referansealternativet). Det er få konflikter og ingen konflikter med høye konsekvensgrader.
Positiv konsekvens	I sum er alternativet en forbedring for temaet. Delområder med positiv konsekvensgrad finnes. Kun ett eller få delområder med lave negative konsekvensgrader, og disse oppveies klart av delområder med positiv konsekvensgrad.
Stor positiv konsekvens	Stor forbedring for temaet. Mange eller særlig store/viktige delområder med positiv konsekvensgrad. Kun ett eller få delområder med lave negative konsekvensgrader, og disse oppveies klart av delområder med positiv konsekvensgrad.

Figur 13. Kriterier for fastsetting av konsekvens for hvert alternativ.

5.4 DEFINISJON AV PLAN- OG INFLUENSOMRÅDE

Definisjon av begrepene **planområde** og **influensområde**:

- Planområdet er alle områdene som direkte blir berørt av arealbeslag av den planlagte utbyggingen.
- Influensområdet er areal utenfor det definerte planområdet, men som likevel blir påvirket av tiltaket, for eksempel gjennom visuell påvirkning.

5.5 DATAGRUNNLAG

Utredningen sammenfatter informasjon om kjente kulturminner i plan- og influensområdet som er offentlig tilgjengelig. Den tar også sikte på å skissere potensial for funn av ikke-kjente automatisk fredete kulturminner i området. Følgende kilder er benyttet:

Askeladden	Riksantikvaren sin landsomfattende fornminnedatabase. I omtale av kjente automatisk freda kulturminne refererer vi til denne databasen med "ASK ID".
SEFRAK	Landsomfattende register over bygninger eldre enn 1900 og andre faste kulturminner yngre enn 1537
UNIMUS	Landsdelsmusea sine databaser over lause kulturminne (gjenstander) integrerte i felles søkemotor (www.unimus.no).
Lokalhistorisk litteratur	Bygdebøker mm.
Arkeologisk faglitteratur	Oversiktsverk, spesiallitteratur, registreringsrapporter mm.

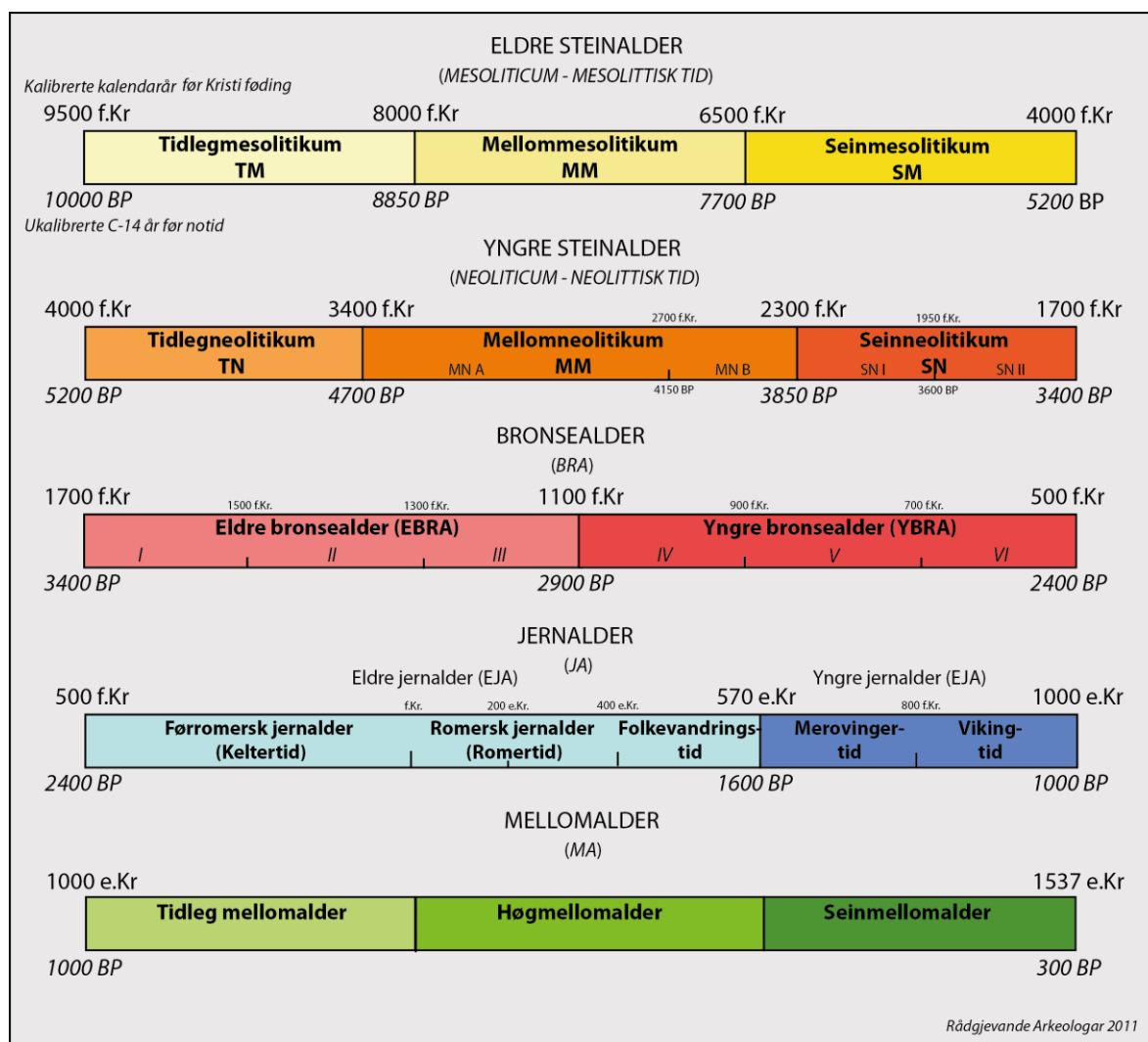
Videre har nettbaserte ortofoto, eldre og nye kart vært brukt, ma. Norge i bilder, Miljøstatus i Norge, GisLink.

Befaring ble utført 27.04.2018 av Oddhild Dokset Engedal. Alle foto er tatt av henne om ikke annet er nevnt.

6. KULTURHISTORISK UTVIKLING

6.1 ELDRE TID

Da isen smeltet etter siste istid ble det satt i gang et komplekst samspill mellom hav og land. Til den isfrie kysten kom så planter, dyr og de første menneskene. Den tunge breen hadde presset ned landet, og uten denne børen begynte landet å heve seg. Samtidig gjorde alt smeltevatnet til at havnivået steg. En kartlegging av denne prosessen, dvs. hvor høyt stranden lå til en hver tid, i ulike områder, er avgjørende for at man har klart å finne boplassene til menneskene i steinalderen. De livnærte seg som jegere og fiskere og var nær knyttet til strandsonen. Fangstboplasser er også å finne i høyfjellet.

Figur 14. Tidslinje: dei vanlegaste periodenamna, forkortingar og tidfesting i vanlege kalenderår og C-14 år.

Selv om menneskene fortsatte med jakt og fiske frem mot moderne tid, skjedde det et sentralt skifte i økonomisk tilpasning i slutten av steinalderen. Da jordbruket fikk sitt gjennombrudd rundt 2000 f.Kr., med større og mer solide hus, husdyr, åkrer, og gjerder ble folk mer stedbundne enn før, og nå bundne til de gode jordbruksområdene heller enn til stranden. Overgangen til jordbruk førte med seg en lang rekke nye kulturminnekategorier, mange av dem er lokalisert til historisk innmark.

I bronsealderen ble jordbruket sterkere fundamentert og samfunnene synes å bli mer komplekse med varehandel over lange avstander, metallteknologi og ulik maktfordeling – noe som viser seg i de store og prangende gravhaugene fra denne perioden. Selv om man kjenner få rike graver fra eldste jernalder, vet man i dag at dette var en ekspansjonsfase i jordbruk og bosetning som holdt frem uten opphold fra yngre bronsealder. Fra siste halvdel av den eldre jernalderen kjenner man til en rekke gravfunn, og karakteristisk for sørvest Norge, mange gårdsanlegg som siden har ligget øde.

Rike gravfunn, i tillegg til skriftlige kilder, kaster lys over den yngre jernalderen og vikingtid. Gårdsanlegg er derimot veldig sjeldne, trolig fordi man har hatt kontinuitet i tun fra yngre jernalder gjennom middelalder og inn i nyere tid. Dette vil si at husene og tunet fra vikingtid og middelalder ligger i tunet til den historiske gården, og er slik ofte ødelagt. Med middelalderen forsvinner de hedenske gravritualene som en viktig arkeologisk kildekategori. Middelalderen utenfor middelalderbyene og kirkestedene er dårlig kjent gjennom arkeologiske kilder. Økningen i folketallet som preget yngre jernalder fortsatte i middelalderen, men fra rundt 1300 er det flere tegn til stagnasjon og tilbakegang. Dette var altså før den store krisen med Svartedauden fra 1349 og stadige pestutbrudd fremover. Pestene førte til et hundreår med dramatisk nedgang i folketallet. Selv om pestene ikke forsvant helt før rundt 1650, begynte folketallet å stige noe før 1600. På denne tiden lå mange gårder øde, og noen ble aldri tatt opp igjen. Denne krisen la likevel grunnlaget for den voldsomme utviklingen på 1500-tallet: det var overskudd på jord, den ble billig og adelen ble svekket.

I tidlig middelalder, noen steder kanskje i løpet av vikingtid, endret hus og tun seg: heller enn ett stort og langt hus, bygde man mindre hus med ulike funksjoner. En mulig grunn var at lafteteknikken kom til, i alle fall våningshusene, og bruk av tømmer gjorde det like greit å bygge flere små hus. Våningshuset, eller stova, var typisk tømret, uten glass og med åre eller røykovn, og uten himling i taket, med en ljøre for røyk og lys i taket.

Alt i vikingtid var det knapt med jord på Vestlandet. Fra rundt 1150 var bøndene flest leilendinger hos de store jordeierne kirken, kloster og adel. Parallelt med dette forsvant træleholdet. Utover i middelalderen ble stadig flere gårder delt opp i stadig flere bruk. Disse brukerne hadde helst husene i et felles tun. På gårder med mange brukere fikk man det man kaller klyngetun. Deling av den enbølte gården i flere bruk, førte også til at man delt åkrer, bøer og beiter i teiger, det kaller man teigblanding. Teigblandingen hadde negative sider som ble mer tydelig etterhvert som fenomenet økte. Redskapene på gården var i stor grad de samme som i yngre jernalder. En viktig nyvinning var vannkvernen, men det er vanskelig å vite i hvilken grad man hadde denne utenfor byene, klostrene og storgårdene. Fra kvernsteinsbruddene vet man at produksjon av håndkverner holdt frem for fullt gjennom middelalderen.

De eldste skriftlige kildene er for mange bygder av liten verdi, og arkeologiske undersøkelser av gårdstun og hus fra middelalder er veldig sjeldne- resultatet er derfor at bygdene faller mellom to stoler.

6.2 NYERE TID

1537 fungerer som en praktisk grense i kulturminneforvaltningen. Objekt eldre enn 1537 er automatisk fredet. For stående bygg er denne grensen 1650. Nyere tid er utvilsomt den bolken med de raskeste og mest gjennomgripende endringene- materielt og samfunnsmessig. Et vesentlig bakteppe er den store økningen i folketallet: 1500-tallet var en periode med vekst og hentet inn og passerte folketallet fra før Svartedauden. Slutten av 1600-tallet bar med seg stagnasjon og nedgang, mens på 1700-tallet ble det en forbedring igjen. Tross kriseår tidlig på 1800-tallet ser man i dette hundreåret en eksplosjon i folketallet, en dobling fra en million til to, i tillegg til at nær en million utvandret til Amerika.

Den industrielle revolusjonen og det store hamskiftet i jordbruket kan settes som skillevegger mellom det gamle og det nye. Mange steder gjorde ikke maskinene inntog i selve jordbruket før etter siste krigen. I tillegg handlet ikke prosessene bare om maskiner og teknologi, de har også vært vevet inn i det videre kulturelle, sosiale, politiske og åndelige skifte. I denne sammenhengen er fokuset på de materielle sporene som ble satt.

En ting er at gamle kategorier ble gjort i et nytt formspråk- våningshusene, sjøhusene, kirkene, båtene, ble bygget annerledes. Økningen i folketallet førte til at husmannsvesenet voks frem, dette nådde et maksimum rundt 1850, og ble avviklet rundt 1900. Husmannsvesenet førte mellom annet med seg spor etter gårdsdrift i randsonene rundt de gamle gårdene. Den store eiendomsutskiftingen var en sentral del av hamskiftet, og denne førte mellom annet til en endring i plassering av hus og tun- gårdene med mange bruk hadde hatt felles tun som kunne få nærmest landsbypreg. Disse ble nå splittet opp med egne hus på egne tun med egne teiger samlet rundt. Mellom de første store tekniske nyvinningene på bygdene var oppgangssagen. Men å sage plank og bord var fremdeles dyrt, og det meste av sagproduksjonen ble eksportert.

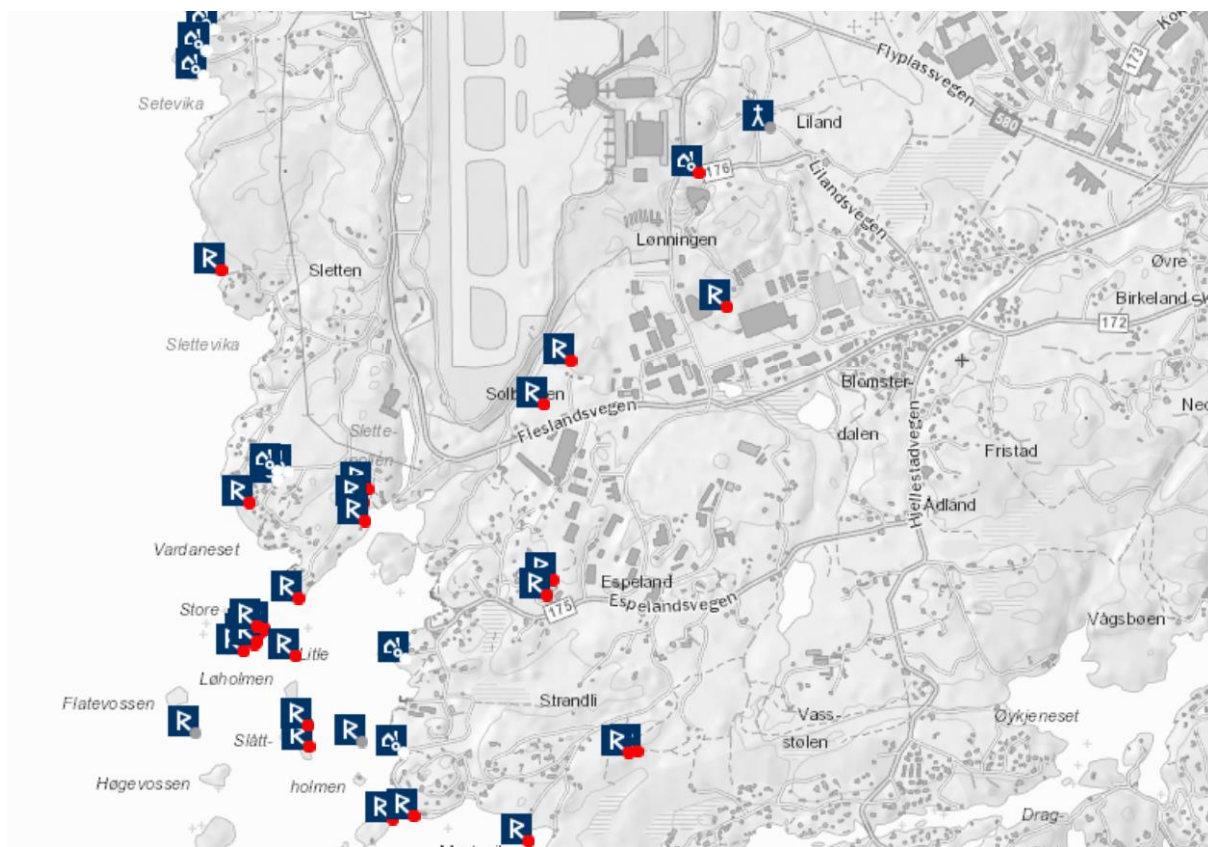
Et annet moment er at det kommer nye kategorier med nye funksjoner. Når det gjelder bygninger er slike som er ment for nye typer fellesskap viktige. Den nye tiden er nettopp preget av fremvekst av nye fellesskap: misjonsbevegelsen, avholdsbevegelsen, lese- og samtalelag og ungdomslag. Og en ukjent filosof skal ha sagt: «Hus byggjer lag»- en felles benevnelse for disse bygningene er gjerne *foreningshus*. Et anna kollektiv som kom til var skolen og skoleklassene. Etter Fastskoleloven fra 1860 skulle alle norskebarn i skole, og skolen skulle være en fastskole og ikke en omgangsskole. Og med det sprang en ny markant bygningstype opp i bygdene: *skolehuset*.

Andre verdenskrigen med tysk okkupasjon av Norge 1940-45 sette merke på Vestlandet- både i folkeminnet og i landskapet. Båter, hus og radioer ble beslaglagt av okkupasjonsmakten, sjøfolk ble liggende ute hele krigen, matvarer ble rasjonerte, og noen mistet livet. Det som særlig brakte okkupasjonen tett på folket var etableringen av tyske festningsverk. Krigsminner i form av monumentale og godt synlige kulturminner. De er særlig pedagogiske i at formålet oftest kan leses og forstås på stedet: kanonstillinger plasserte i terrenget slik at man kan rette ild mot trafikk langs kommunikasjonsårer. De var, og er fremdeles, kontroversielle med emne som: lokal bistand til arbeid på festningene og norske jenter som holdt seg med tyske soldater på festningene.

Festningsverkene er et viktig kompliment til andre kilder og annen kunnskap om den andre verdenskrigen. Det må også understrekes at krigsminner er av særlig nasjonal og internasjonal interesse. Forsvarsverket på Jæren var en del av Festung Norwegen, og slik en del av Atlantikwall (Atlantehavsvollen) som strakte seg fra Nordkapp til Biscaya. Det er en sterk økende interesse for festningsverkene i Norge og i Europa, som viser seg i en rekke forskning- og dokumentasjonsprosjekt.

6.3 LILAND OG OMEGN

Planområdet ligger i Ytrebygda, en bydel sørvest for Bergen sentrum. Bydelen var en del av Fana kommune, som ble innlemmet i Bergen i 1972.

Figur 15. Fra Riksantikvarens kulturminnedatabase "Askeladden".

Det er kjent en rekke arkeologiske funn og lokaliteter sør og vest for planområdet. Ytterst langs kysten er det funnet en rekke gravminner, mens det lenger inne gjerne er bosetning- og dyrkningsspor. Funnmaterialet tyder på at området har vært kontinuerlig i bruk fra bronsealder, gjennom jernalderen, middelalderen og videre frem til vår tid. Fra arkeologiske undersøkelser og skriftlige kilder vet man at det ble etablert en fastere gårdsstruktur med tun, innmark og utmark i løpet av jernalderen. Spor etter jernaldergården, der gårdstrukturen fortsatt ligger lesbar i landskapet med tun, storåker, geil og bøgard, kan fortsatt leses i landskapet. Gårdsnavn med endingen -land, som Liland, Espeland, Ådland og Birkeland, tyder også på større bosetning i vikingtiden (Byantikvaren 2011).

I følge kilder fra middelalderen var Liland kirkested, det skal ha ligget en kirke her i første halvdel av 1300-tallet. Kirken er ikke nevnt i senere kilder og den ble derfor trolig nedlagt

omkring 1400. Det kan se ut som kirken har vært en gårdskirke, men Munkeliv kloster eide det meste av jorden i området, så kirken kan også ha tilhørt klosteret. Nøyaktig plassering av kirken er ikke kjent (se mer under gårdshistorie Liland).

Det småkuperte landskapet har gitt grunnlag for gårdsdrift av liten og middelstor skala. Det kunne være vanskelig å livnære seg av gårdsdriften alene og tilleggsnæringer var viktige. For gårdene ute i Ytrebygda var fiske viktig og utgjorde en vesentlig del av næringsgrunnlaget langt frem mot vår tid. Det var også sjøen som var den viktigste kommunikasjonsveien frem til slutten av 1800-tallet. Men da begynte ting å endre seg, kommunikasjonsmulighetene ble bedret, dampskipene kom i faste ruter og det ble anlagt flere veier på land. Samtidig ble det også endringer i levevegen, fisket sviktet og bøndene måtte satse mer på jordbruket. Mange i Ytrebygda startet med grønsaksproduksjon, og gårdene her var blant de fremste i Bergensområdet på dette feltet (Olsen, Flesland og Kronheim (red) 2002: 133).

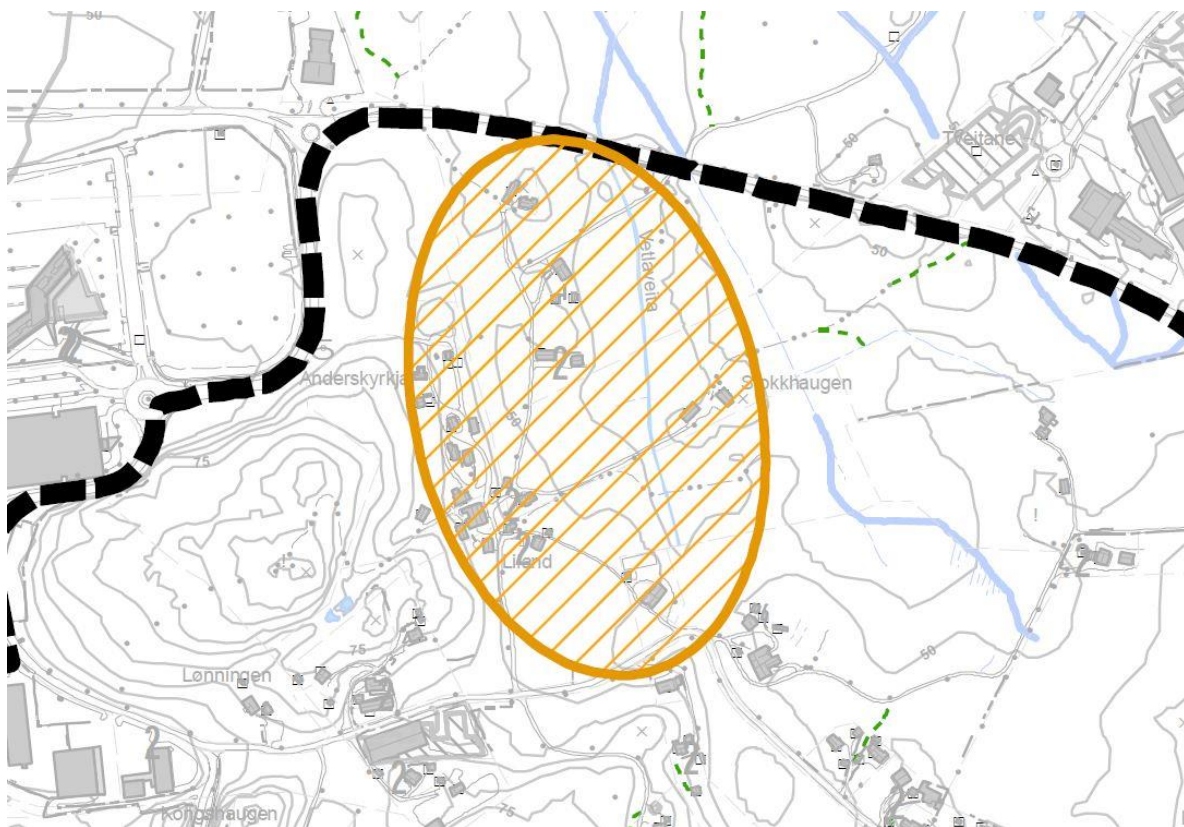
På denne tiden ble det også etablert helt nye næringer i området og etableringen av glassverket på Flesland i 1875 innleder den industrielle revolusjonen i området. I de nærmeste årene bosatte rundt 200 mennesker seg på Flesland. Mange av dem kom fra andre glassverk i Norge og i utlandet, og rundt glassverket dannet det seg et eget miljø (*ibid*). Men noen lokale, fra gårdene i nærheten, fikk seg arbeid på glassverket og kunne på den måten spe på inntekten som de små gårdsbrukene gav.

Glassverket var i drift frem til 1927, med noen små avbrudd. I 1934 startet sildeoljefabrikken «A/S Flesland Fabrikker» produksjon i noen av lokalene til det nedlagte glassverket. I 1955 var alle de tidligere glassverksbygningene i bruk til dette formålet (Thowsen og Garmannslund 2002:174).

I 1955 åpnet Bergen Lufthavn Flesland og den preger i dag området, sammen med industriområdene på Lønningen og Espeland.

7. KULTURMILJØ OG VERDIVURDERING

Området mellom Lilandsvegen og Flyplassvegen favner om en stor av del av gårdstun og innmark til matrikkelgården Liland, gnr 111. Det er et definert landskapsrom med en klar avgrensing i alle retninger. I nord og sør av de nevnte veiene, i vest av Flyplassveien og i øst av et granfelt (gbnr 111/32, dette området var utmark også før 1951) og nyere bebyggelse. Området her er et sammenhengende kulturlandskap hvor det ikke er gjort vesentlige endringer siden slutten av 1800-tallet. Det er også et av få, større, bynære jordbruksområder der de lesbare sammenhengene mellom gårdstun, innmark og ferdselsveier fortsatt er intakte. Det er likevel et stort område med ulike kulturhistoriske verdier. Området er derfor delt inn i to kulturmiljø, KM 1A Liland vest og KM 1B Liland øst. For å fastsette en grense mellom de to kulturmiljøene er det tatt utgangspunkt i området som er foreslått regulert til hensynssone kulturlandskap av Byantikvaren i 2011.

Figur 16. Utsnitt fra Byantikvarens kart med forslag til hensynssoner (Byantikvaren 2011: Kart 5).

Innenfor plan- og influensområdet er det definert 2 kulturmiljø. Storparten av planområdet ligger i KM 1B Liland øst, mens en mindre del ligger innenfor KM 1A Liland vest. I randsonen av influensområdet er det i tillegg registrert 5 enkeltminner, alle bygninger.

7.1 GÅRDSHISTORIE LILAND

Gården ligger i et småkupert og noe myrlendt område, utestengt fra sjøen på alle kanter. I vest er Flesland nabogård, i sør Lønningen og Ådland, i øst Birkelands- gårdene og i nord Dolvik, Hammarsland, Hope og Grimstad.

Man finner gården Liland i skriftlige kilder tilbake til 1329, da som Lidarland. Trolig betyr gårdsnavnet «landet ved lia». Dette stemmer også godt med topografien der hvor gamletunet lå, ved foten av lia opp mot Lilandshaugen.

Figur 17. Lilandshaugen med nåværende tun.

Gården er trolig en av de eldste land- gårdene i Ytrebygda. Både størrelsen og gårdsgrense tyder på at den er eldre enn Lønningen og Slette. Trolig er disse ryddet i utmarken til gården (Larsen 1984:742).

I middelalderen hørte gården til Munkeliv kloster i Bergen. Rundt 1660 solgte styresmaktene klostergodsene og gården kom i privat eie. På 1500-tallet var her trolig to bruk, fra tidlig 1600-tall tre bruk. På slutten av 1600-tallet endret dette seg og i årene fremover til 1860-årene var her mellom 4 og 6 bruk. I 1860-årene økte brukene til 5. Tidlig på 1900-tallet kom flere bruk til (ibid:745).

Ifølge skriftlige kilder fra middelalderen skal det ha ligget en kirke på gården første halvdel av 1300-tallet. Kirken er ikke nevnt i senere kilder i middelalderen, eller etter reformasjonen, så den ble derfor trolig nedlagt eller forfalt senest omkring 1400. Kirken kan ha vært en gårdskirke, i følge opplysninger i Bergens kalvskinn, ser det ut til at kirketienden gikk uavkortet til gårdseieren. Nøyaktig plassering er ikke kjent, den skal ha stått på enten bruk nr.

The map shows a topographic view of the Liland area. Key features include:

- Anderskyrkja**: A church located in the upper central part of the map.
- Liland**: A village or farmstead located in the upper right part of the map.
- Lenningen**: A village or farmstead located in the lower left part of the map.
- Kongshaugen**: A hill or farmstead located in the lower center part of the map.
- Berstad**: A village or farmstead located in the lower right part of the map.
- Lilandsvegen**: A road running horizontally across the middle of the map.
- Contour lines**: Dashed lines indicating elevation, with labels such as 834, 226, 96.54, 81.5, and 72.
- Other labels**: Various symbols and labels including "heio", "A", "B", "AV", "BV", "S", "H", "K", "L", "M", "N", "O", "P", "Q", "R", "S", "T", "U", "V", "W", "X", "Y", "Z", "AA", "AB", "AC", "AD", "AE", "AF", "AG", "AH", "AI", "AJ", "AK", "AL", "AM", "AN", "AO", "AP", "AQ", "AR", "AS", "AT", "AU", "AV", "AW", "AX", "AY", "AZ", "BA", "BB", "BC", "BD", "BE", "BF", "BG", "BH", "BI", "BJ", "BK", "BL", "BM", "BN", "BO", "BP", "BQ", "BR", "BS", "BT", "BU", "BV", "BW", "BX", "BY", "BZ", "CA", "CB", "CC", "CD", "CE", "CF", "CG", "CH", "CI", "CJ", "CK", "CL", "CM", "CN", "CO", "CP", "CQ", "CR", "CS", "CT", "CU", "CV", "CW", "CX", "CY", "CZ", "DA", "DB", "DC", "DD", "DE", "DF", "DG", "DH", "DI", "DJ", "DK", "DL", "DM", "DN", "DO", "DP", "DQ", "DR", "DS", "DT", "DU", "DV", "DW", "DX", "DY", "DZ", "EA", "EB", "EC", "ED", "EE", "EF", "EG", "EH", "EI", "EJ", "EK", "EL", "EM", "EN", "EO", "EP", "EQ", "ER", "ES", "ET", "EU", "EV", "EW", "EX", "EY", "EZ", "FA", "FB", "FC", "FD", "FE", "FF", "FG", "FH", "FI", "FJ", "FK", "FL", "FM", "FN", "FO", "FP", "FQ", "FR", "FS", "FT", "FU", "FV", "FW", "FX", "FY", "FZ", "GA", "GB", "GC", "GD", "GE", "GF", "GG", "GH", "GI", "GJ", "GK", "GL", "GM", "GN", "GO", "GP", "GQ", "GR", "GS", "GT", "GU", "GV", "GW", "GX", "GY", "GZ", "HA", "HB", "HC", "HD", "HE", "HF", "HG", "HH", "HI", "HJ", "HK", "HL", "HM", "HN", "HO", "HP", "HQ", "HR", "HS", "HT", "HU", "HV", "HW", "HX", "HY", "HZ", "IA", "IB", "IC", "ID", "IE", "IF", "IG", "IH", "II", "IJ", "IK", "IL", "IM", "IN", "IO", "IP", "IQ", "IR", "IS", "IT", "IU", "IV", "IW", "IX", "IY", "IZ", "JA", "JB", "JC", "JD", "JE", "JF", "JG", "JH", "JI", "JJ", "JK", "JL", "JM", "JN", "JO", "JP", "JQ", "JR", "JS", "JT", "JU", "JV", "JW", "JX", "JY", "JZ", "KA", "KB", "KC", "KD", "KE", "KF", "KG", "KH", "KI", "KJ", "KK", "KL", "KM", "KN", "KO", "KP", "KQ", "KR", "KS", "KT", "KU", "KV", "KW", "KX", "KY", "KZ", "LA", "LB", "LC", "LD", "LE", "LF", "LG", "LH", "LI", "LJ", "LK", "LL", "LM", "LN", "LO", "LP", "LQ", "LR", "LS", "LT", "LU", "LV", "LW", "LX", "LY", "LZ", "MA", "MB", "MC", "MD", "ME", "MF", "MG", "MH", "MI", "MJ", "MK", "ML", "MM", "MN", "MO", "MP", "MQ", "MR", "MS", "MT", "MU", "MV", "MW", "MX", "MY", "MZ", "NA", "NB", "NC", "ND", "NE", "NF", "NG", "NH", "NI", "NJ", "NK", "NL", "NM", "NN", "NO", "NP", "NQ", "NR", "NS", "NT", "NU", "NV", "NW", "NX", "NY", "NZ", "OA", "OB", "OC", "OD", "OE", "OF", "OG", "OH", "OI", "OJ", "OK", "OL", "OM", "ON", "OO", "OP", "OQ", "OR", "OS", "OT", "OU", "OV", "OW", "OX", "OY", "OZ", "PA", "PB", "PC", "PD", "PE", "PF", "PG", "PH", "PI", "PJ", "PK", "PL", "PM", "PN", "PO", "PP", "PQ", "PR", "PS", "PT", "PU", "PV", "PW", "PX", "PY", "PZ", "QA", "QB", "QC", "QD", "QE", "QF", "QG", "QH", "QI", "QJ", "QK", "QL", "QM", "QN", "QO", "QP", "QQ", "QR", "QS", "QT", "QU", "QV", "QW", "QX", "QY", "QZ", "RA", "RB", "RC", "RD", "RE", "RF", "RG", "RH", "RI", "RJ", "RK", "RL", "RM", "RN", "RO", "RP", "RQ", "RR", "RS", "RT", "RU", "RV", "RW", "RX", "RY", "RZ", "SA", "SB", "SC", "SD", "SE", "SF", "SG", "SH", "SI", "SJ", "SK", "SL", "SM", "SN", "SO", "SP", "SQ", "SR", "SS", "ST", "SU", "SV", "SW", "SX", "SY", "SZ", "TA", "TB", "TC", "TD", "TE", "TF", "TG", "TH", "TI", "TJ", "TK", "TL", "TM", "TN", "TO", "TP", "TQ", "TR", "TS", "TT", "TU", "TV", "TW", "TX", "TY", "TZ", "UA", "UB", "UC", "UD", "UE", "UF", "UG", "UH", "UI", "UJ", "UK", "UL", "UM", "UN", "UO", "UP", "UQ", "UR", "US", "UT", "UU", "UV", "UW", "UX", "UY", "UZ", "VA", "VB", "VC", "VD", "VE", "VF", "VG", "VH", "VI", "VJ", "VK", "VL", "VM", "VN", "VO", "VP", "VQ", "VR", "VS", "VT", "VU", "VV", "VW", "VX", "VY", "VZ", "WA", "WB", "WC", "WD", "WE", "WF", "WG", "WH", "WI", "WJ", "WK", "WL", "WM", "WN", "WO", "WP", "WQ", "WR", "WS", "WT", "WU", "WV", "WW", "WX", "WY", "WZ", "XA", "XB", "XC", "XD", "XE", "XF", "XG", "XH", "XI", "XJ", "XK", "XL", "XM", "XN", "XO", "XP", "XQ", "XR", "XS", "XT", "XU", "XV", "XW", "XX", "XY", "XZ", "YA", "YB", "YC", "YD", "YE", "YF", "YG", "YH", "YI", "YJ", "YK", "YL", "YM", "YN", "YO", "YP", "YQ", "YR", "YS", "YT", "YU", "YV", "YW", "YX", "YY", "YZ", "ZA", "ZB", "ZC", "ZD", "ZE", "ZF", "ZG", "ZH", "ZI", "ZJ", "ZK", "ZL", "ZM", "ZN", "ZO", "ZP", "ZQ", "ZR", "ZS", "ZT", "ZU", "ZV", "ZW", "ZX", "ZY", "ZZ".

Utskiftingen på Liland ble gjennomført i 1899, da hadde brukerne noen år tidligere forlangt utskifting av inn- og utmark. Gamletunet skal ha ligget der husene til br. nr. 1, 3 og 5 ligger. Allerede før utskiftingen i 1898, lå tunene noe spredt. Bruk nr. 2 og 4 hadde egne tun og selv i gamletunet lå husene til br. 1, 3 og 5 med avstand i mellom seg. Dette gjorde til at de ulike brukene ikke etablerte nye tun i forbindelse med utskiftingen. Mange av de gamle husene ble likevel revet i de kommende årene.

31

dårligere, vekselvis myrjord og moldbakker. Etter at utskiftingen var ferdig i 1899 ble mye av den gamle innmarken grøftet og ryddet og flere av brukerne satte i gang store dyrkningsprosjekt i utmarken.

Mot slutten av 1800-tallet ble Liland regnet som middels dyrket, men hadde «Middelmaadig Beliggenhed». Av gamle åkernavn kjenner man Storåkeren, Longåkeren, Kleivaåkeren, Steinåkeren, Kako, Kotlahaugåkeren, Utleårkeren, Renen, Gråstompen og Adnflekkje (Larsen 1984:743-744).

Folketallet økte jevnt utover 1800-tallet og frem til 1946 i takt med etableringen av nye bruk.

Figur 19. Flyfoto over deler av Liland fra 1955 (hentet fra Marcus samlingen UiB (Foto: Widerøe's flyselskap A/S 1955)).

7.2 KM 1 A, LILAND VEST

Kulturmiljøet omfatter gårdstun og deler av innmarken til bruk nr. 1, 3, 5, 4, og 40, samt deler av innmarken til bruk nr. 8, 10, 75, 104 og 105. Bruk 28 er også inkludert i det definerte kulturmiljøet.

7.2.1 ENKELTMINNER

Automatisk fredete kulturminner

Det er ingen automatisk fredete kulturminner innenfor kulturmiljøet, men det er oppført en lokalitet med uavklart vernestatus, Ask id 84302, Liland kirkested. Nøyaktig lokalisering er ukjent (se også om Liland kirke under **Gårdshistorie**)

Enkeltninn e ID		KULTURMILJØ			Verne- status	
ASK ID	84302	Liland kirkested	Kirkested		Uavklart	Lokalisering av kirkestedet er uavklart. Bakgrunn for grov lokalisering er dette: LILAND, gnr. 111 Liland (Fana sogn). Kirken skal ha stått enten på bnr. 22 (Lilandsaugen) eller bnr. 4 (Kongshaugen) av (gnr. 111) Liland. Begge lokaliteter ligger et lite stykke fra gammeltunet/nåværende tun mot vest. Det er ikke gjort funn av skjelettrester på lokalitetene (Buckholm 1998:26, 43). Etter omtalen i første halvdel av 1300-tallet er ikke kirken nevnt i den seinere del av middelalderen eller i tidlig nytid, så den ble trolig lagt ned eller forfalt seinest rundt 1400. Rygh oppfatter samoppføring i 1327-28 av kirkene på Liland og Sund slik at førstnevnte da skulle være anneks under Sund (NG 245), men så behøver ikke nødvendigvis å være tilfellet. Før 1350 lå det til mensa kun én skyldpart (i kirkestedsgården) samt tienden og inntektene av utleie av diverse dyr (hest, kyr), og til fabrica kun tiende og ei ku (BK 53b). Det ser samtidig ut til at kirketienden (fabrica) gikk uavkortet til gårdeieren (se nedenfor). Prestebol er ikke ført. Nær ved tunet finnes navnene Kongshaugen og Anderskyrkja. (Kildegjennomgang til registrering av middelalderkirkesteder av NIKU ved Jan Brendalsmo, RA sak 06/02235-48)

Kulturminner fra nyere tid

Kulturmiljøet favner om flere bruk og gårdstun under gården Liland. I det følgende vil det komme en gjennomgang av enkeltminner under de ulike brukene. Vedrørende gårdstunene til bruk nr. 1, 3, 4 og 5 er det på grunn av plassering hensiktsmessig å se disse i sammenheng med hverandre. Tun- og veistruktur er her i stor grad bevart slik utskiftingskartet viser at det var i 1898.

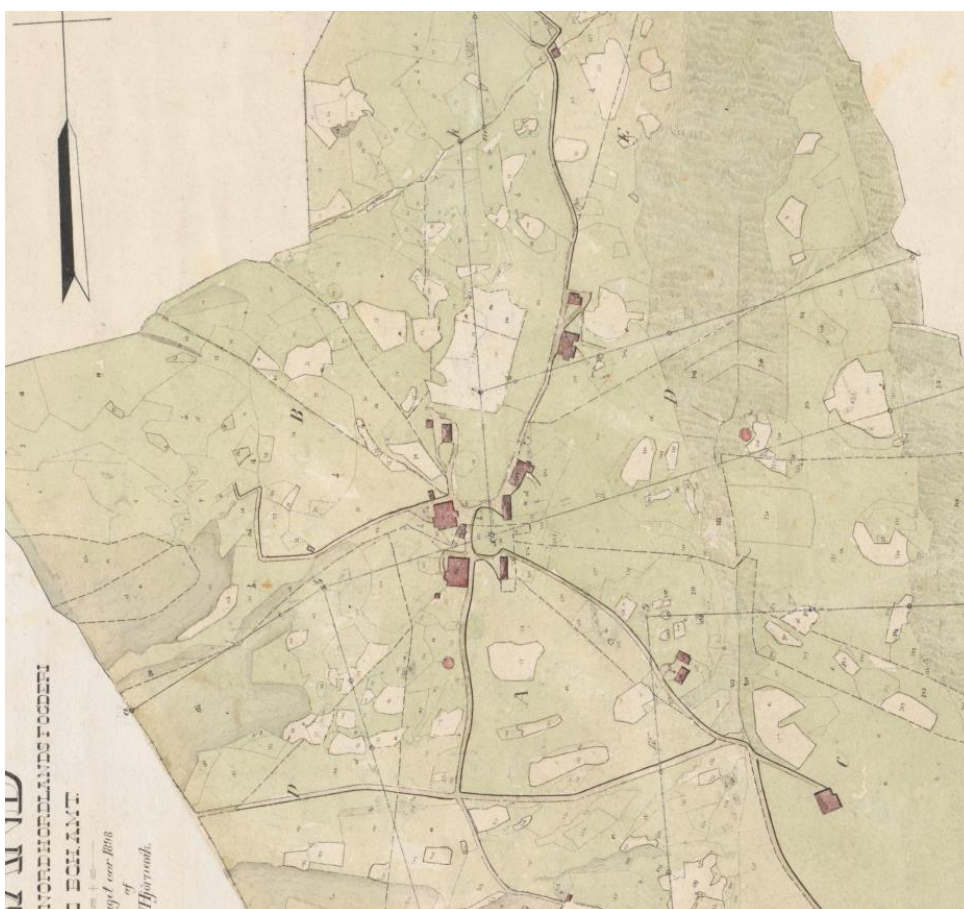
Man antar at gamletunet lå der bruk nr. 1, 3 og 5 har husene sine i dag. Tunene til bruk nr. 1, 3 og 5 lå spredt nok ved utskiften i 1899 til at det ikke ble etablert nye tun. Selv om bygningsmassen er noe fornyet, er tunstrukturen fra den tid likevel relativt godt bevart.

Figur 20. Oversiktsbilde over bruk nr. 1, 3, 5 og 4.

Figur 21. Flyfoto over Liland fra 1955 (hentet fra Marcus samlingen UiB (Foto: Widerøe's flyselskap A/S 1955). Bygninger som står i dag er markert med rød sirkel.

Figur 22. Utsnitt fra utskiftningskartet over Liland fra 1898.

Figur 23. Gårdstunene til bruk nr. 1, 3 og 5 på Liland i 1955, mot sør (Widerøe Flyveselskap A/S, www.marcus.uib.no)

Figur 24. Tunet på Liland rundt 1914. Et gammelt postkort, fotograf er ukjent (hentet fra "Olsen, Flesland og Kronheim 2002:134).

Bruk nr. 1

K 1, våningshus, er fra 1905, bygget i sveitserstil. Bygningen har noen bevarte detaljer, men et lite tilbygg har kommet til og noen nyere vinduer bryter med opprinnelig uttrykk. De to andre bygningene på bruket, K 2 og K 3, er fra før 1951, jmf. flyfoto (K 2- rød bygning lengst til høyre i bildet under, noe ombygd, og K 3- liten gul bygning ved siden av våningshuset).

Figur 25. K 1 og K 3, mot sørøst.

Figur 26. K 1 og K3, mot sørøst.

Figur 27. K 1, mot sørvest

Figur 28. Karakteristisk for sveitserstil er store takutstikk og profilert listverk. Selv om vinduene er byttet ut, har man beholdt karakteristisk listverk og stilen med krysspostvinduer på deler av huset.

Bruk nr. 3

Daglignavn: *David`en* (Larsen 1984:749). Det er ikke opplyst alder på K 4, våningshus, i Matrikkelen, men bygningen er trolig fra rundt århundreskiftet. Det er trolig den samme bygningen som er avbildet på figur 19, bak våningshuset på bruk nr. 1.

Bygningen er bygget i sveitserstil, den har fått nye vinduer, men tak og noe av listverket ser ut til å være originalt. Bygningen er påbygd og i dårlig teknisk stand. Et steingjerde foran huset markerer eiendomsgrensen mellom bruk nr. 3 og 1.

Figur 29. K 4, eldre våningshus på bruk nr. 3, steingjerde som markerer eiendomsgrensen mellom bruk nr. 1 og 3 sees fremfor huset.

Figur 30. K 4, eldre våningshus på bruk nr. 3

Det er satt opp et nyere våningshus og garasje/uthus på bruk nr. 3, lenger mot øst. Dette våningshuset er fra 1978 (Matrikkelen).

Bruk nr. 5

Daglig navn: *Åkeren* (Larsen 1984:750). På dette bruket står K 5, det er det eldste huset i tunet og skal være fra 1800-tallet en gang (*pers. kom.* Erling Liland, eier gbnr. 111/1). Huset er ombygd flere ganger og det opprinnelige uttrykket er endret, også ved nytt tak og nye vinduer.

Figur 31. K 5, våningshus på bruk nr. 5, fra 1800-tallet. Fasade mot øst. Huset er det samme som står bakerst på bildet fra 1914, se figur 19.

Figur 1.K 5, fasade mot sør. På bildet ser man antydning til de to veiene inntegnet på utskiftningskart fra 1898 (se figur 17). Huset er det samme som står bakerst på bildet fra 1914, se figur 19.

Figur 32. Slik så våningshuset ut i 1955 (Widerøe Flyveselskap A/S, www.marcus.uib.no).

Bruk nr. 75

På bruk nr. 75 står to bygninger, den ene er fra nyere tid, mens K 6, på bildet under, er fra rundt 1930-tallet (*pers. kom.* Erling Liland).

Figur 33. K 6, driftsbygning, fra rundt 1930-tallet.

Figur 34. Oversiktsbilde, gårdstun bruk nr. 1 og 3.

Bruk nr. 4

Daglignavn: *Bakken* (Larsen 1984:749). Tunet var alt etablert her før utskiftingen i 1899. Av bygningsmassen som står i dag er det bare K 7, driftsbygning og K 8, et mindre uthus, som er fra før 1951. De to våningshusene på bruket er fra 1977 (adr. 402) og 1967 (adr. 400, Matrikkelen). Tunstrukturen er likevel i stor grad bevart selv om bygningsmassen er fornyet. I området mellom driftsbygningen og våningshusene kan det fortsatt sees rester etter grunnmurer til eldre bygninger.

Figur 35. Gårdstunet til bruk nr. 4 i dag (www.1881.no).

Figur 36. Foto over bruk nr. 4 fra 1955 (Widerøe's Flyveselskap A/S, www.marcus.uib.no).

Figur 37. K 7, driftsbygning på bruk nr. 4. På bildet til høyre sees også K 8, et mindre uthus. Fasade mot sørvest.

Figur 2. K 7, fasade mot nordvest. K 8 til venstre i bildet, et mindre uthus fra før 1951.

Eiendommen ble etablert i 1951 og det ble satt opp våningshus (K 9), og uthus (K 10), etter det (Matrikkelen). På flyfoto fra 1951 viser bare grunnmuren til våningshuset, men på bilde over Liland i 1955 er begge bygningene der (se figur 16).

Figur 38. K 9, våningshus og K 10, uthus/garasje på bruk nr. 40

Bruk nr. 28

Bruket ble etablert i 1944 og K 18, våningshuset er tatt i bruk i 1952 (Matrikkelen). Fremfor huset kan man se to bakkemurer, K 19 og K 20.

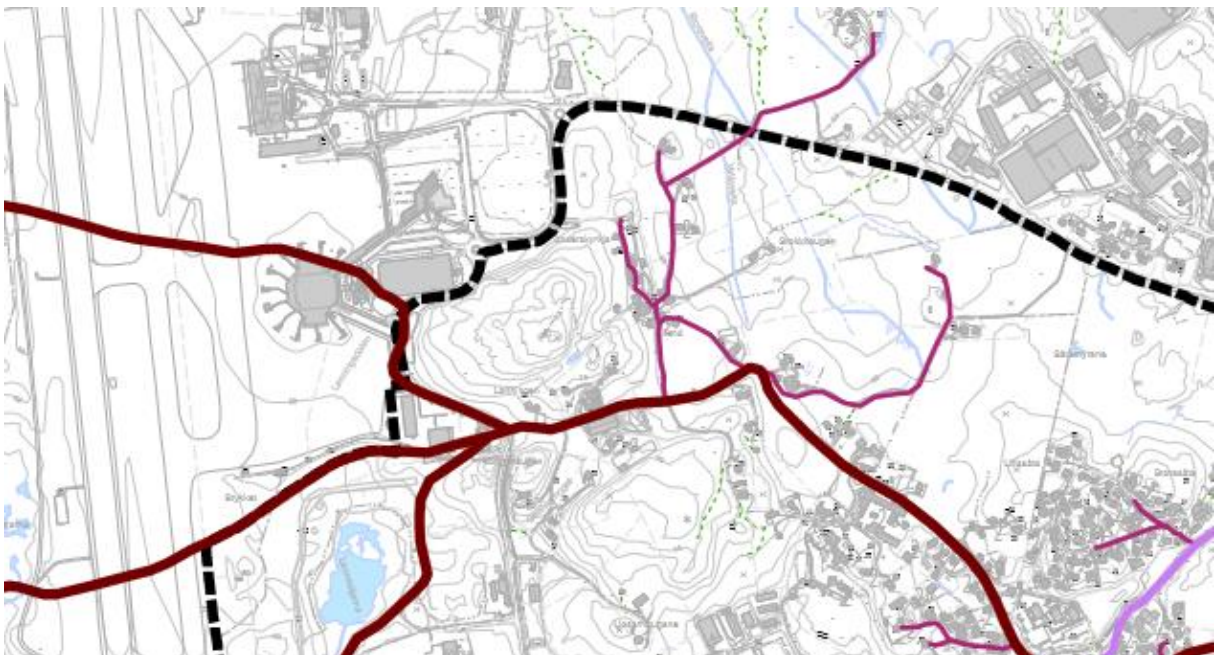

Figur 39. Våningshus og bakkemurer på bruk nr. 28.

Ferdselsårer

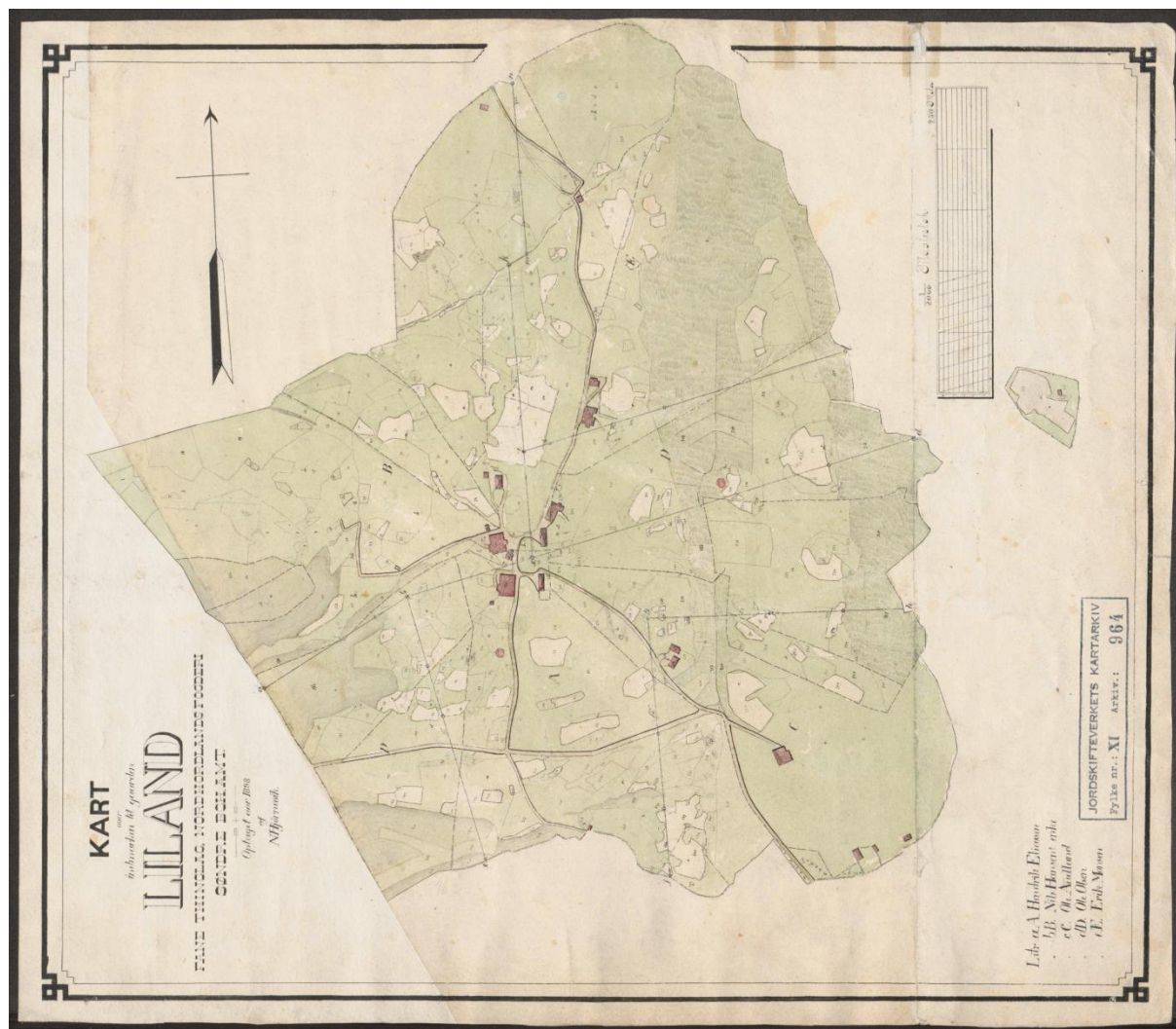
Ferdselsveiene er viktige historiefortellende elementer. Frem til midten av 1800-tallet, da veinettet begynte å bygges ut og Osbanen ble tatt i bruk i 1894, var sjøen den viktigste transportåren. Men ferdselsveier på land var tidlig utbygd i dette området. Kildene viser at det allerede i middelalderen gikk ferdselsvei fra Skjold og ut til Flesland.

Lilandsveien fikk sitt nåværende navn i 1961, men følger trolig i stor grad traseen for det gamle middelalderveifaret (Byantikvaren 2011). Ellers er det flere mindre gårdsveier i plan- og influensområdet. Dette har vært interne ferdselsårer mellom de ulike gårdene og brukene og gårdsveger fra hovedåren og frem mot tunene.

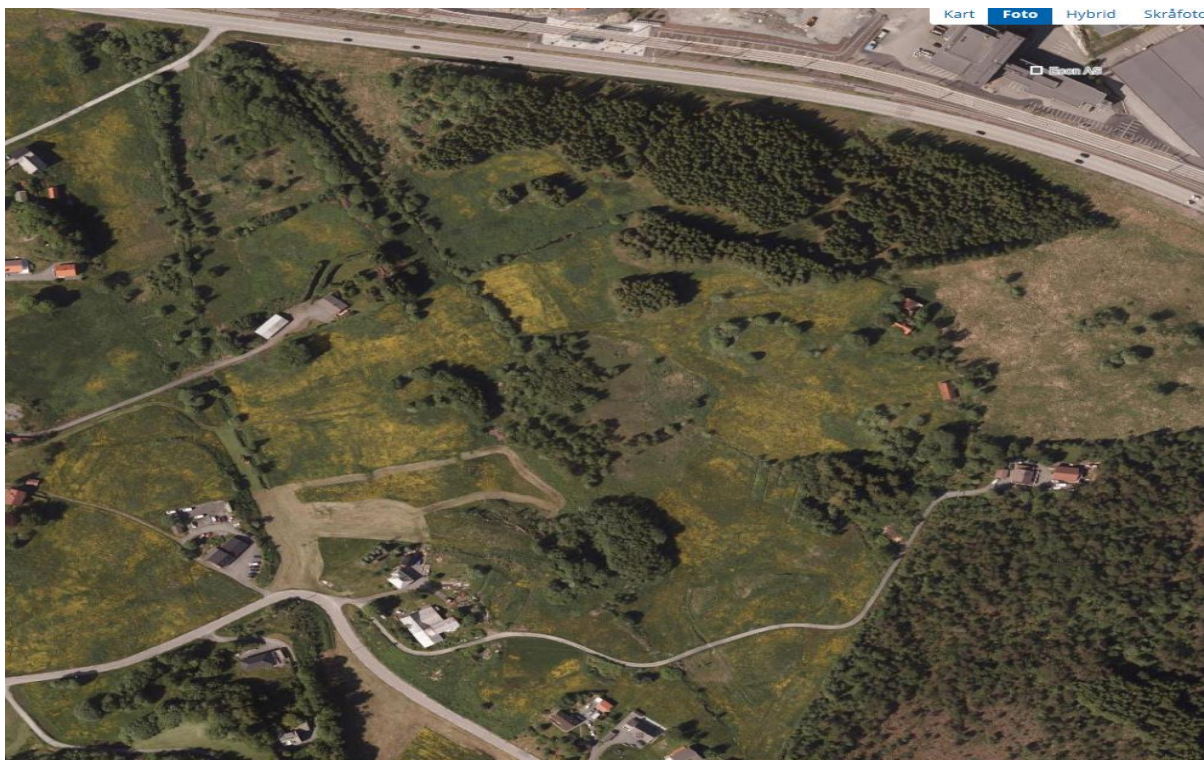

Figur 40. Lilandsvegen er markert med brun linje, eldste veifar. De lilla linjene markerer gårdsveier før 1951 (utsnitt av kart Viktige ferdselsårer, Byantikvaren 2011).

Gårdsveier på utskiftningskart fra 1898

Figur 41. På utskiftningskartet over Liland fra 1898 ser man både Lilandsvegen og flere gårdsveier som fortsatt er i bruk.

Figur 42. Oversiktsbilde over gårdsveier, dagens situasjon (www.1881.no).

Figur 43. K 21, gårdsvei fra Lilandsvegen til tunene på bruk nr. 1, 3 og 5. På utskiftningskartet fra 1898.

Figur 44. K 22, gårdsvei fra eldre våningshus på bruk. nr. 3, mot nord, denne veien er på utskiftningskartet fra 1898.

Figur 45. K 23, gårdsvei fra bruk nr. 1 over til bruk nr. 2, denne er også på utskiftningskartet fra 1898, mot sørvest.

Gårdsveier på flyfoto fra 1951

På flyfoto over området fra 1951 ser man flere gårdsveier.

Figur 46. Flyfoto fra 1951, her ser man tydelige gårdsveier.

Figur 47. Gårdsveier fra før 1951, tatt mot vest. K 24 leder opp mot det nye våningshuset til bruk nr. 3 (til venstre i bildet). På flyfoto fra 1951 er denne veien tydelig også nord for de nye bygningene, i dag er denne svakt markert i terrenget. Til høyre ser man K 25, tydelig traktorvei, ved trærne til høyre ligger K 26 og K 27.

Der K 25 krysser Vetlaveita, er det bygd opp en steinmur på hver side av veien, K 26 og K 27.

Figur 48. K 26, steinmur/bru/demning.

Figur 49. K 27.

7.1.3 VERDIVURDERING

Innenfor kulturmiljøet ligger gårdstun, innmark og gamle ferdselsveier som knyter tunene sammen, nesten uendret siden slutten av 1800-tallet.

Før utskiftningen, som tok til på midten/slutten av 1800-tallet, var det vanlig at de ulike brukene under en matrikkelgård hadde ett felles tun, et klyngetun (fellestun/ gamletun). Etter utskiftningen etablerte de ulike brukene vanligvis egne tunsteder. På Liland låg husene til bruk nr. 1, 3 og 5 spredt nok til at det ikke måtte flyttes. Bruk nr. 2 og 4 hadde også egne tunsteder før utskiftningen. Tunene på Liland viser derfor hvordan tunformene gjerne kunne være før utskiftningen.

Bygningsmassen er noe fornyet og/eller påbygd, men sammenhengene mellom gårdstunene, jorder og veifar fortsatt er lesbare i kulturlandskapet. Dette er ett av få bynære jordbrukslandskap der de lesbare sammenhengene er bevart.

KM 1A	VERDI					
		Oppleving >>>>	Uten betydning	Noe	Middels	Stor
	Kunnskap >>>		-----	-----	-----	-----
	Bruk >>					▲

7.3 KM 1B, LILAND ØST

KM 1B favner om gårdstunene og innmark til bruk nr. 2 og bruk nr. 7, samt deler av innmarken til bruk nr. 174, 3 og 1. I det følgende kommer det en gjennomgang av enkeltminner under de ulike brukene.

7.3.1 ENKELTMINNER I PLANOMRÅDET

Automatisk fredete kulturminner

Det er ikke kjent automatisk fredete kulturminner innenfor det definerte kulturmiljøet.

Kulturminner fra nyere tid

Bruk nr. 7 Nybø

Bruket heter Nybø, og ble tatt opp fra bruk nr. 2 i 1903 (Larsen 1984:748). K 14, våningshuset, er fra 1914 (Matrikkelen), K 15, låve, er fra før 1951 og K 16, et uthus, ble bygget en gang mellom 1950 og 1970 (jmf. flyfoto). Både K 14 og K 15 er til nedfalls og delvis sammenrast. K 14 er omtrent delt i to, der store deler av tak og vegger i den nordøstlige delen er borte.

Figur 50. K 14, våningshus, fasade mot sørvest.

Figur 51. Våningshus (K 14) og låve (K 15) på bruk nr. 7. Fasade mot sørøst.

Figur 52..K 14. Ruinene etter K 15, låve, ligger rett nord for våningshuset.

Låven, K 15, har hatt en imponerende steinmur/vegg.

Figur 53. K 15, låve. bildet er tatt mot sørvest. Bak murene ses K 14, våningshus. .

Figur 54. Ruiner etter K 15 bak i bildet. Til venstre i bildet ses oppbygd natursteinsmur.

Figur 55. Deler av gårdsvegen (K 29) er oppbygd av natursteinsmur. I bakgrunnen ser man Lilandshaugen og gårdstunet der. Til venstre i bildet kan man se K 16, uthus.

Figur 56. Detaljbilde av natursteinsmur i K 29.

Figur 57. K 29, gårdsvei leder med til tunet på bruk nr 7.

Figur 58. K 16, uthus bygget mellom 1951 og 1970, jmf flyfoto.

Figur 59. Oversiktsbilde, fremme ses K 16, bak ses K 14. Bildet er tatt mot nord.

K 17 Steinsatt, overbygd kanal

På gården Liland er det flere kanaler som leder vann, kanalene er tydelige på flyfoto over området fra 1951. Den ene kanalen heter *Storeveita*. På bruk nr. 7 er en del av denne bygd opp med naturstein og overbygd. Dette ble gjort en gang før 2. verdenskrig (*pers. komm.* Erling Liland). I kanalen ble det fisket ørret. Kanalen går i en liten bue, fra gårdstunet og videre mot nordvest.

Figur 60. K 17, steinsatt kanal, bildet er av åpningen lengst mot nord.

Figur 61. K 17, steinsatt kanal, bildet er av åpningen ved K 15, låve.

Figur 62. K 17, del av kanalen som leder inn mot åpningen ved K 15, låve.

Figur 63. Flyfoto over gårdstunet til bruk nr. 7 fra 1951 (hentet fra www.1881.no). De røde sirklene markerer åpningene på den overbygde og steinsatte kanalen.

7.3.2 ENKELTMINNER UTENFOR PLANOMRÅDET

Bruk nr. 2 Dalen

Daglignavn: *Dalen* (Larsen 1984:747). Dette bruket hadde eget tunsted før utskiftingen i 1899, noe lenger vest for dagens gårdstun (jmf. utskiftningskart). På 50-tallet ble det bygget nytt våningshus (K 11), dette stod ferdig i 1955. Driftsbygningen (K 12) er fra før 1951 (jmf. flyfoto). Det står en bygning (K 13) bak våningshuset, denne er også på bilder fra 1950-tallet, nøyaktig alder er ukjent.

Figur 64. Flyfoto over bruk nr. 2 fra 1955 (Widerøe's Flyveselskap A/S, www.marcus.uib.no).

Figur 65. Gårdstunet til bruk nr. 2. K 11, nytt våningshus stod ferdig i 1955. Til venstre sees K 13, et eldre våningshus, nøyaktig alder er ukjent, men er fra før 1951, jmf. flyfoto. K 12, driftsbygning til høyre i bildet.

Ferdselsårer

Lengst vest på bruk nr. 7 er det en gårdsvei fra før 1951, K 28. Deler av denne er bygd opp/støttet med naturstein.

Figur 66. K 28, gårdsvei lengst vest på bruk nr.7.

Figur 67. K 28, gårdsvei lengst vest på bruk nr.7.

Fra bruk nr. 2 går det en gårdsvei (K 29) til bruk nr. 7. Denne er også fra før 1951, jmf. flyfoto.

Figur 68. K 29, like øst for tunet på bruk nr. 2, mot nordøst.

Figur 69. K 29, den delen av veien som leder ned til bruk nr. 7.

7.2.4 VERDIVURDERING

KM 1B Liland Øst er et sammenhengende jordbrukslandskap med to gårdstun, det er ikke gjort større inngrep her i moderne tid. Gårdstunet til bruk nr. 2 ligger i enden av gårdsveien som går sørøstover fra bruk nr. 1, denne er avmerket på utskiftningskartet fra 1899. Gårdstunet har delvis en eldre bygningsmasse, K 12 og K 13 (nøyaktig alder ukjent, men trolig fra rundt århundreskiftet), mens våningshuset er fra 1955.

Bygningene på gårdstunet til bruk nr. 7 er delvis sammenrast og i dårlig teknisk stand. Bruksverdien til husene er ikke stor, men de har fortsatt både kunnskap- og opplevelsesverdi. De er synlige vitnesbyrd om historien til bruk nr. 7 som ble tatt opp fra bruk nr. 2 på begynnelsen av 1900-tallet. Det ble senere reist våningshus og driftsbygning. Murene til driftsbygningen forteller om et imponerende stykke arbeid gjort med stein. Den steinsatte ørretkanalen er også et godt bevart historiefortellende element knyttet til bruket.

Sammen med KM 1A, ligger KM 1B i et større sammenhengende kulturlandskap og sammenhengene mellom gårdstunene, jorder og veifar fortsatt er lesbare i kulturlandskapet. Dette er ett av få bynære jordbrukslandskap der de lesbare sammenhengene er bevart.

Samlet verdivurdering er *middels verdi*.

KM 1B	VERDI	Uten betydning Noe Middels Stor Svært stor				
		Oppleving >>>>				
		Kunnskap >>>	-----	-----	-----	-----
		Bruk >>			▲	

7.2 ENKELTMINNER UTENFOR KULTURMILJØENE

Utenfor de definerte kulturmiljøene, i randen av influenssonen, ligger Liland skole og Liland ungdomshus, samt et eldre bolighus på gbnr. 25 og på gbnr. 111/129.

K 30, gbnr. 111/25

Eiendommen ble etablert i 1941 og våningshuset er fra 1944 (Matrikkelen).

Figur 70. Våningshus på gbnr 111/25.

K 31, gbnr. 111/129

Våningshuset er fra 1926 (Matrikkelen).

Figur 71. Våningshus på gbnr. 111/129 fra 1926.

K 32, Liland skole (gbnr. 111/6)

Den nye skolen på Liland stod ferdig i 1939 og erstattet det første skolebygget fra 1881. Arkitekten bak den nye skolen var Erling Ross, og byggmester Magnus Espetvedt stod for oppføringen. Skolen er en toetasjes trebygning med fløyer, valmet tak og symmetrisk plasserte vinduer. Lærerboligen fra 1920 inngår som en del av skoleanlegget (Byantikvaren 2011:36).

Figur 72. Liland skole (skråfoto hentet fra 1881.no). Lærerboligen er den hvite bygningen til høyre i bildet.

K 33, Liland ungdomshus (gbnr. 111/13)

Liland Ungdomslag er et av de eldste ungdomslagene i landet, det ble skipet i 1888. Frem til laget fikk egen bygning i 1920, *Lidarvoll*, ble skolen benyttet til lagsarbeid. Aktiviteten i laget var teater, folkedans, idrett og korsang. Under 2. verdenskrig benyttet tyskerne bygningen som motorsykkelverksted. *Lidarvoll* var i mange år samlingspunktet i bygden og det er fremdeles aktivitet i bygningen (Olsen, Flesland og Kronheim 2002: 159).

Figur 73. Liland ungdomshus (hentet fra www.1881.no).

K 34, Telenorbygget

Lengst nord i influensområdet, like øst for planområdet, finner man Telenorbygget. Bygget er tegnet av arkitektkontoret Tom Louis Pedersen og Anne Brith Ege i samarbeid med arkitektene Bjerk og Bjørge As, som vant Telenors arkitektkonkurranse i 1997. Arkitekturen reflekterer både en urban og en tradisjonell stil og bygget har blitt tildelt mange priser for arkitekturen og de tekniske løsningene. Bygningen er en god representant for moderne monumentalarkitektur og er derfor verneverdig med opprinnelige kvaliteter (Byantikvaren 2011: 43).

Figur 74. Telenorbygget (skråfoto hentet fra www.1881.no).

6.2.1 VERDIVURDERING

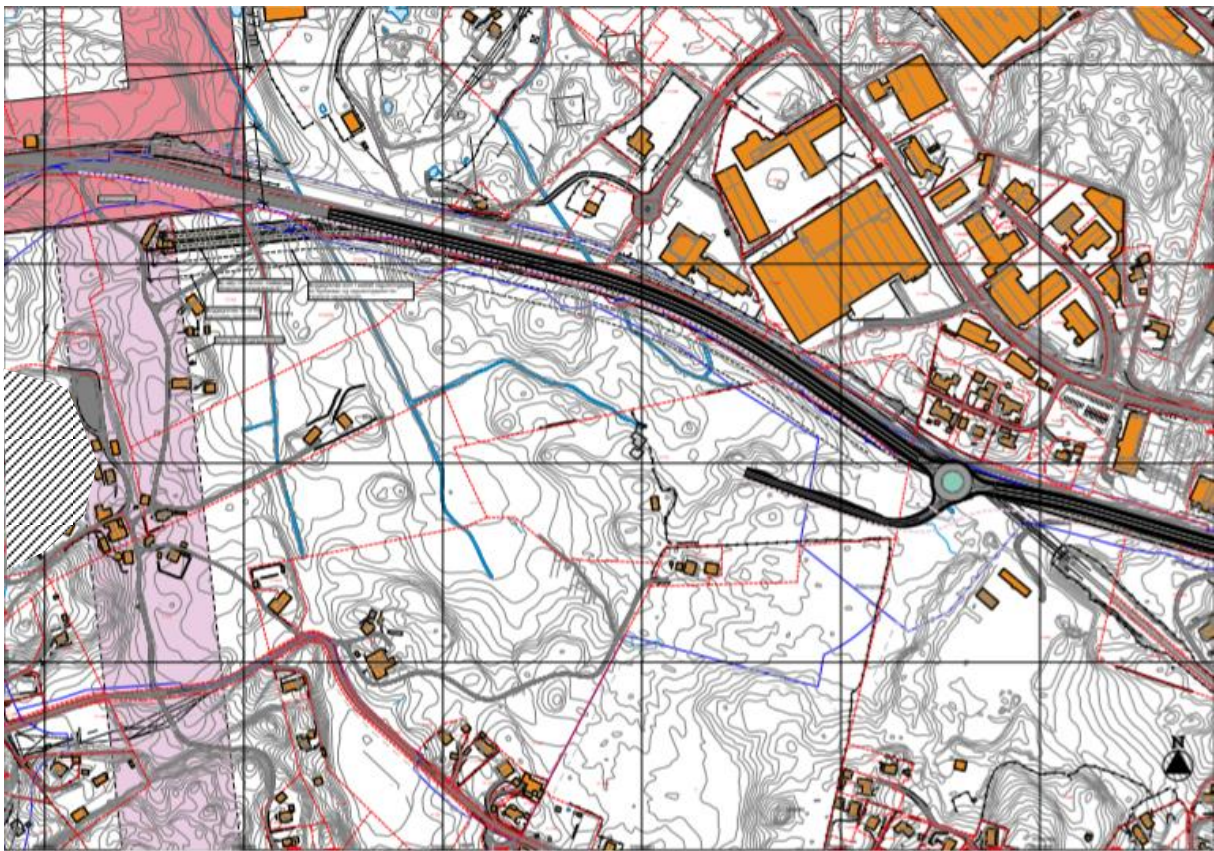
Både Liland skole og Liland Ungdomshus er fra rundt århundreskiftet og er, og har vært, viktige bygninger i nærmiljøet. Bygningene er likevel ikke knyttet til gården Liland og gårdsdriften i planområdet i like stor grad som brukene innenfor KM 1 A og KM 1 B. Byggene er derfor mindre sårbare for endringer i kulturlandskapet rundt. Det samme gjelder for våningshusene. K 30 - K 33 blir derfor ikke verdi- og konsekvensvurdert.

K 34, Telenorbygget, har i seg selv en arkitektonisk verdi, men er ikke knyttet til kulturlandskapet i planområdet. Bygningen er moderne og mindre sårbar for endringer i landskapet rundt. K 34 blir derfor heller ikke verdi- og konsekvensvurdert.

8. PÅVIRKNING- OG KONSEKVENSVURDERING

8.1 ANDRE PLANER

Avinor har planer om utbygging vest i kulturmiljøet. Flyplassvegen vil bli flyttet lenger sør, og arealet under lysrekken (markert med lys lilla stripe på illustrasjon under) vil bli sprengt ned til kote +55. Det vil si at kollen i vest må sprenges ned, trolig må da gårdstunet til gbnr. 111/1,3 og 5 fjernes. Det er mulig å gjøre tilpasninger til eksisterende terreng/boliger, men om det er mulig å beholde gårdstunet er usikkert. Feltet merket med rødt på illustrasjonen under er sikkerhetssone til fremtidig rullebane 2.

Figur 75. Illustrasjon over Avinor sine planer vest i kulturmiljøet. Koll som eventuelt må sprenges er angitt omtrentlig (vår skravur).

Siden planen ikke er vedtatt, er det ikke tatt hensyn til denne i konsekvensvurderingen. Det må likevel understrekes at dersom Avinor sine planer alt var realisert og gårdstunet til gbnr. 111/1,3 og 5 var fjernet, ville det gitt store utslag på verdivurdering av særlig KM 1A Liland vest, men også av KM 1B Liland øst. Følgelig ville det gitt utslag også på vurderingen av påvirkning og konsekvenser av utbyggingen i planområdet.

8.2 0-ALTERNATIVET

I utredningen blir tiltaket vurdert opp mot 0-alternativet som er dagens tilstand i området. Påvirkning og konsekvens av tiltaket blir vurdert opp mot 0-alternativet, som per definisjon har *ubetydelig endring* og *ubetydelig miljøskade*.

KM 1AB	VERDI	Oppleveling >>>>	Uten betydning	Noe	Middels	Stor	Svært stor
		Kunnskap >>>	-----	-----	-----	-----	-----
	Bruk >>					▲	
KM 1AB	PÅVERK	Sterkt forringet	Forringet	Noe forringet	Ubetydelig endring	Forbedret	
		-----	-----	-----	-----	-----	
KM 1AB	KONSEKVEN	Ubetydelig miljøskade					(0)

8.3 UTBYGGINGSSALTERNATIVET

Det er planlagt arealkrevende næringsbygg i planområdet. Figuren under er en foreløpig illustrasjonsplan for planområdet.

Figur 76. Foreløpig illustrasjonsplan Lilandsjordet (Link arkitektur).

8.4 KM 1A, LILAND VEST, STOR VERDI:

I følge beskrivelsen av tiltaket vil store deler av planområdet bli planert ut og disponert til vei- og parkeringsformål, samt forretningsbygg, verksteder og lagerbygg. Tilkomst vil skje via ny rundkjøring i øst, som etableres på Flyplassvegen der Bybanen i dag krysser veien i Såtamyrikulverten. Gående kan benytte Kokstadflaten bybanestopp like nord for planområdet. Arealene langs bekkeløpet Vetleveita i vest forsøkes bevart. I vurderingen som blir gjort legges sistnevnte til grunn. Det er ikke opplysninger om høyden på byggene som er tenkt innenfor tiltaket, men det legges til grunn at de blir synlige fra hele kulturmiljøet.

I vest ligger planområdet innenfor grensen til det definerte kulturmiljøet og deler av innmarken til bruk nr. 1, 3 og 174 blir direkte berørt av tiltaket. KM 1 A Liland vest er en del av et større kulturlandskap som i stor grad er uendret siden slutten av 1800-tallet. En realisering av tiltaket vil medføre et stort inngrep og en irreversibel endring i det overordna kulturlandskapet. Tiltaket vil være synlig fra delen av kulturmiljøet som ikke blir berørt og være visuelt skjemmende.

Det er likevel positivt at de eldste gårdstunene og ferdselsveiene som knytter disse sammen, blir bevart og at de lesbare sammenhengene mellom dem ikke blir ødelagt.

Påvirkningen er vurdert til *noe forringet*.

KM 1A	VERDI	Oppleving >>>>	Uten betydning		Noe		Middels		Stor		Svært stor		
		Kunnskap >>>	-----		-----		-----		-----		-----		
		Bruk >>							▲				
KM 1A	PÅVERK	Sterkt forringet		Forringet		Noe forringet		Ubetydelig endring		Forbedret			
		-----		-----		-----		-----		-----			
				▲									
KM 1A	KONSEKVENSS	Betydelig miljøskade										(--)	

Konsekvens: stor verdi sammenstilt med noe forringet blir betydelig miljøskade for kulturmiljøet (--).

8.5 KM 1B LILAND ØST, MIDDELS VERDI

I følge beskrivelsen av tiltaket vil store deler av planområdet bli planert ut og disponert til vei- og parkeringsformål, samt forretningsbygg, verksteder og lagerbygg. Tilkomst vil skje via ny rundkjøring i øst, som etableres på Flyplassvegen der Bybanen i dag krysser veien i Såtamyrikulverten. Gående kan benytte Kokstadflaten bybanestopp like nord for planområdet. Arealene langs bekkeløpet Vetleveita i vest forsøkes bevart. I vurderingen som blir gjort legges det til grunn at det blir inngrep i hele planområdet som ligger innenfor KM 1B Liland øst.

Tiltaket utløser en direkte konflikt med gårdstunet til bruk nr. 7 med K 14- K 16 og den steinsatte kanalen K 17. Videre vil delen av K 29 (vei) som leder ned til tunet til bruk nr. 7 bli ødelagt, samt K 28 (vei). Begge veiene er på flyfoto over området i 1951. Videre blir det

direkte konflikt med de delene av innmarken til bruk nr. 1, 3 og 174 som inngår i kulturmiljøet.

Det er ikke direkte konflikt med bruk nr. 2.

KM 1B Liland øst er en del av et større sammenhengende kulturlandskap som i stor grad er uendret siden slutten av 1800-tallet. En realisering av tiltaket vil medføre et stort inngrep i det overordna kulturlandskapet og direkte konflikt med enkeltminnene K 14, K 15, K 16, K 28 og deler av K 29.

Påvirkningen er vurdert til *forringet*.

KM 1B	VERDI	Oppleving >>>>	Uten betydning		Noe		Middels		Stor		Svært stor				
		Kunnskap >>>	-----		-----		-----		-----		-----				
		Bruk >>					▲								
KM 1B	PÅVERK	Sterkt forringet		Forringet		Noe forringet		Ubetydelig endring		Forbedret					
		-----		-----		-----		-----		-----					
		▲													
KM 1B		Betydelig miljøskade										(--)			

Konsekvens: middels verdi sammenstilt med forringet blir betydelig miljøskade for kulturmiljøet (--).

9. SAMMENSTILLING

	Alt. 0	Utbyggingsalternativ
KM 1 Liland vest	0	--
KM 1 Liland øst	0	--
Avveining		*1) Forklaring
Samlet vurdering		--
Rangering	1	2
Forklaring til rangering		*2) Forklaring

*1) Forklaring til avveining: både KM 1A Liland vest og KM 1B Liland øst kommer ut med betydelig miljøskade (--) i konsekvensvurderingen, samlet vurdering blir da *betydelig miljøskade* (--) for utbyggingsalternativet.

*2) Forklaring til rangering: Alternativ 0 vil være det beste alternativet for kulturmiljøene. Da vil man bevare begge kulturmiljøene som ligger i et større jordbruksområde der sammenhengene mellom gårdstun, jorder og gårdsveier fortsatt er lesbare.

KM 1A Liland vest har den største verdien av de to kulturmiljøene, vurdert til stor verdi. I vest ligger planområdet innenfor grensen til det definerte kulturmiljøet og deler av innmarken til bruk nr. 1, 3 og 174 blir direkte berørt av tiltaket. KM 1A Liland vest er en del av et større kulturlandskap som i stor grad er uendret siden slutten av 1800-tallet. En realisering av tiltaket vil medføre et stort inngrep og en irreversibel endring i det overordna kulturlandskapet. Tiltaket vil være synlig fra delen av kulturmiljøet som ikke blir berørt og være visuelt skjemmende. Det er likevel positivt at de eldste gårdstunene og ferdselsveiene som knytter disse sammen, blir bevart og at de lesbare sammenhengene mellom dem ikke blir ødelagt. Påvirkning er vurdert til *noe forringet*. *Stor verdi sammenstilt med noe forringet blir betydelig miljøskade for kulturmiljøet* (--).

KM 1B Liland øst er vurdert til middels verdi. Tiltaket utløser en direkte konflikt med store deler av det definerte kulturmiljøet. Enkeltninnene knyttet til gårdstunet på bruk nr. 7 (K 14-K 17) vil bli ødelagte, samt delen av K 29 (vei) som leder ned til tunet til bruk nr. 7 og K 28 (vei). Begge veiene er på flyfoto over området i 1951. Videre blir det direkte konflikt med de delene av innmarken til bruk nr. 1, 3 og 174 som inngår i kulturmiljøet. Det er ikke direkte konflikt med bruk nr. 2. KM 1B Liland øst er en del av et større sammenhengende kulturlandskap som i stor grad er uendret siden slutten av 1800-tallet. En realisering av tiltaket vil medføre et stort inngrep og en irreversibel endring i det overordna kulturlandskapet. Påvirkning er vurdert til *forringet*. *Middels verdi sammenstilt med forringet blir betydelig miljøskade for kulturmiljøet* (--).

10. SKADEREDUSERENDE TILTAK

Et skadereduserende tiltak for KM 1A Liland vest vil være at utbyggingen trekkes ut fra det definerte kulturmiljøet for på den måten unngå direkte fysiske inngrep i kulturmiljøet. Videre vil det være positivt om tiltaket blir tilpasset landskapet slik at næringsarealet blir minst mulig synlig fra kulturmiljøet. Det er likevel usikkert om det vil redusere påvirkningen fra *noe forringet*, og konsekvensgraden fra *betydelig miljøskade* (--).

I anleggsfasen er det viktig ikke å gjøre irreversible inngrep kulturlandskapet utenfor plangrensen, for eksempel gjennom fyllinger og planeringer. Dette er særlig viktig for KM 1A Liland vest som har den største verdien av de to kulturmiljøene. I anleggsfasen må det tas ta hensyn til enkeltminner utenfor planområdet, slik at de ikke kommer til skade i arbeidet. Man bør også unngå å bruke de gamle ferdselsårene til tungtrafikk, for på denne måten å unngå skade på veiene.

For KM 1B Liland øst er det vanskelig å komme med realistiske skadereduserende og avbøtende tiltak. Det vil være vanskelig å integrere enkeltminnene innenfor planområdet i planen på en god måte. Om man velger å bevare enkeltminnene, vil likevel sammenhengen mellom enkeltminnene og det overordna kulturlandskapet bli brutt. Verdien til kulturminnene blir dermed redusert og det vil ikke være et tilstrekkelig avbøtende tiltak til å redusere påvirkning fra *forringet*, og konsekvensgraden fra *betydelig miljøskade* (--).

11. VURDERING AV FUNNPOTENSIAL

Automatisk fredete kulturminner kan i denne sammenhengen noe forenklet grupperes i tre kategorier:

- Strandbundne boplasser/aktivitetsplasser fra fangststeinalder. Typisk blir slike i en §9 undersøkelse (registrering) påviste gjennom manuell prøvestikking langs forhistoriske strandnivå (40x40cm hol med spade).
- Kulturminner knytt til "utmarksnæringer" i bronse-, jern-, og mellomalder, i dagens utmark, synlige på overflaten (kullfremstillingsanlegg, jernvinne, hellere mfl.). Hellere og huler kan også være brukt i steinalder, selv om de ikke er strandbundne. Typisk vert slike i en §9 undersøkelse (registrering) påviste gjennom overflaterregistrering, eventuelt i kombinasjon med sonderbor/manuell prøvestikking.
- Spor etter forhistorisk jordbruksbosetting, typisk lokalisert til historisk innmark (stolpehull, kokegroper, åkerlag mm.). Typisk vert slike i en §9 undersøkelse (registrering) påviste gjennom maskinell sjakting med gravemaskin.

Planområdet ligger for høyt til at det er potensial for funn av strandbundne boplasser/aktivitetsplasser fra fangststeinalder. Kulturminner knyttet til forhistoriske utmarksnæringer er også lite aktuelt.

Når det gjelder potensial for funn etter forhistorisk jordbruksbosetting og aktiviteter er det noen faktorer som gjør seg spesielt gjeldende:

- Hustufter, gravminner og gårdsanlegg vil gjerne ligge på høydedrag, og nye slike vil gjerne bli oppdaget under markoverflaten i dyrket mark.
- Rydningsrøyser kan også gjerne finnes mer i utkantene av kjerneområdene for tun og dyrking, gjerne perifere områder som er bevart som kulturbeite.
- Det er generelt høyt potensial for å finne nye kulturminne rundt allerede kjente kulturminner. For hvert kjente synlige kulturminne (f.eks. gravhaug) vil det typisk finnes en mengde ikke-synlige kulturminner i rundt.
- Kulturminner kan påvises i undergrunnen under dyrket mark.

For KM 1 Liland, er det høyest potensial for funn av ikke-kjente fornminner lengst vest i kulturmiljøet, utenfor plangrensen. Det er her man finner de beste forholdene for jordbruk og de eldste tunene. Delen av gården som ligger innenfor planområdet har også vært innmark, men her er det dårligere forhold, mer kupert og myrlendt. Planområdet er likevel vurdert til å ha *noe potensial*, det kan finnes spor etter jordbruksbosetting, kanskje helst i form av åkerlag og kokegroper, med noe mindre potensiale for bosetningsspor i form av stolpehull, tufter og lignende.

12. KILDER

12.1 SKRIFTLIGE KILDER

Brekke, N.G, Nordhagen, P.J. og Lexau, S.S. 2008: Norsk Arkitekturhistorie. Frå steinalder og bronsealder til det 21.hundreåret. Det norske samlaget.

Byantikvaren 2011: *Kulturminnegrunnlag for Kommunedelplan for Birkeland, Liland, Ådland og Espeland*. Bergen kommune 2011.

Byantikvaren 2017: Utkast til planprogram 01.06.2017. *Kulturminneplan for Bergen kommune*. Kommunedelplan- «Kulturminneplan 2019-2023»).

Thowsen, S. og Garmannslund, H. 2002: *Fana- slik det engang var*. Forlaget Livskunst AS. Bergen 2002.

Hordaland fylkeskommune: Regional kulturplan for Hordaland 2015-2025.

Larsen, J. T. 1984: *Fana bygdebok. 4. Gards- og ættersoge*. Fana Bygdeboknemnd.

Olsen, K. L, Flesland, V. og Kronheim, P. M. 2002 (red): *Fana og Ytrebygda I ORD OG BILETE*. Liland Ungdomslag.

Riksantikvaren 2003: Kulturminne og kulturmiljø i konsekvensutgreiingar. Rettleiar. Oslo, 2003.

Riksantikvaren 2010: Kulturminner, kulturmiljøer og landskap. Plan- og bygningsloven. Versjon juni 2010. Veileder. Oslo, 2010.

Riksantikvaren 2013a: Kulturminner i kommunen. Håndbok for lokal registrering. Oslo.

Riksantikvaren 2013b: Kulturminner i kommunen. Kulturminneplan. Oslo.

Riksantikvaren 2016: *Kildegjennomgang. Middelalderske kirkesteder i Hordaland fylke*. Jan Brendalsmo, desember 2016.

Riåsen, G.T. (red). 2000: Røde låver- alt under ett tak. NIKU- seminar om enhetslåven, Norges landbrukshøgskole og Norsk landbruksmuseum, 5-6. juni 2000. *NIKU temahefte 024:1-102*.

Referat oppstartsmøte- Reguleringsarbeid Bydel, GN. 111 BNR. 3 MFL. Lilandsjordet Nord, 11/12-2017).

Statens vegvesen 2018: Konsekvensanalyser – Håndbok V-712.

12.1 KILDER PÅ INTERNETT

Arkeologisk tilvekst: www.unimus.no

Askeladden: <http://askeladden.ra.no>

Kart, historiske kart: www.1881.no

Matrikkelen: <https://infoland.ambita.com/norgeseiendommer/#/basis>

Spesialsamlingene ved Universitetet i Bergen: www.marcus.uib.no

Per Fetts serie «Førhistoriske minne på Vestlandet»:

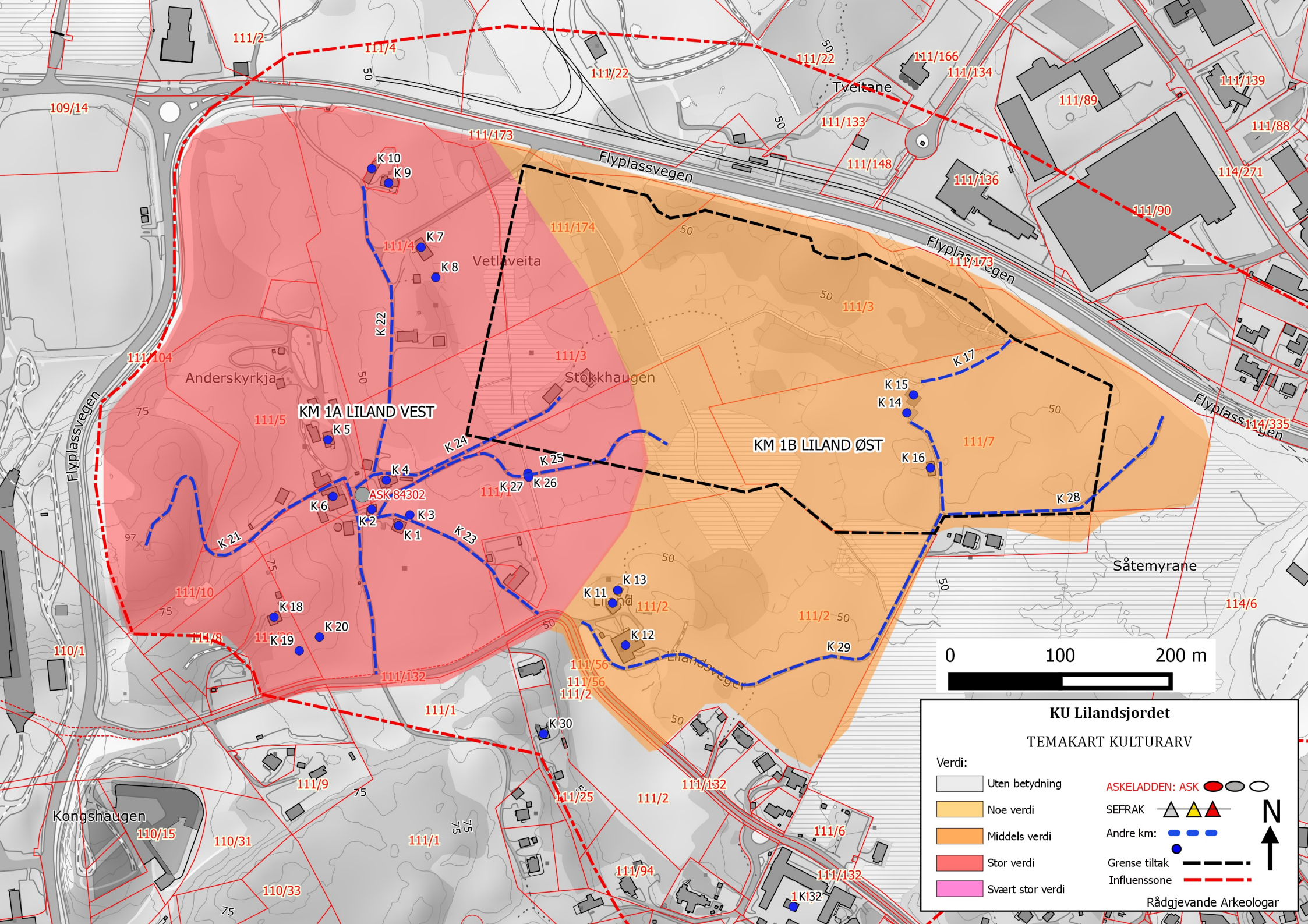
http://www.dokpro.uio.no/arkeologi/fett/fett_ramme.html

Kart, historiske kart: www.1881.no

Informant:

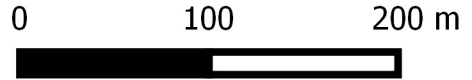
Erling Liland, eier gbnr. 111/1

13. VEDLEGG: TEMAKART OG POTENSIALVURDERING

KM 1A LILAND VEST

KM 1B LILAND ØST

KU Lilandsjordet
TEMAKART KULTURARV

Verdi:

	Uten betydning		ASKELOADEN: ASK
	Noe verdi		SEFRÅK
	Middels verdi		Andre km:
	Stor verdi		Grense tiltak
	Svært stor verdi		Influenssone

Rådgjevande Arkeologar

KU Lilandsjordet

FUNNPOTENSIAL AUTOMATISK FREDETE KULTURMINNER

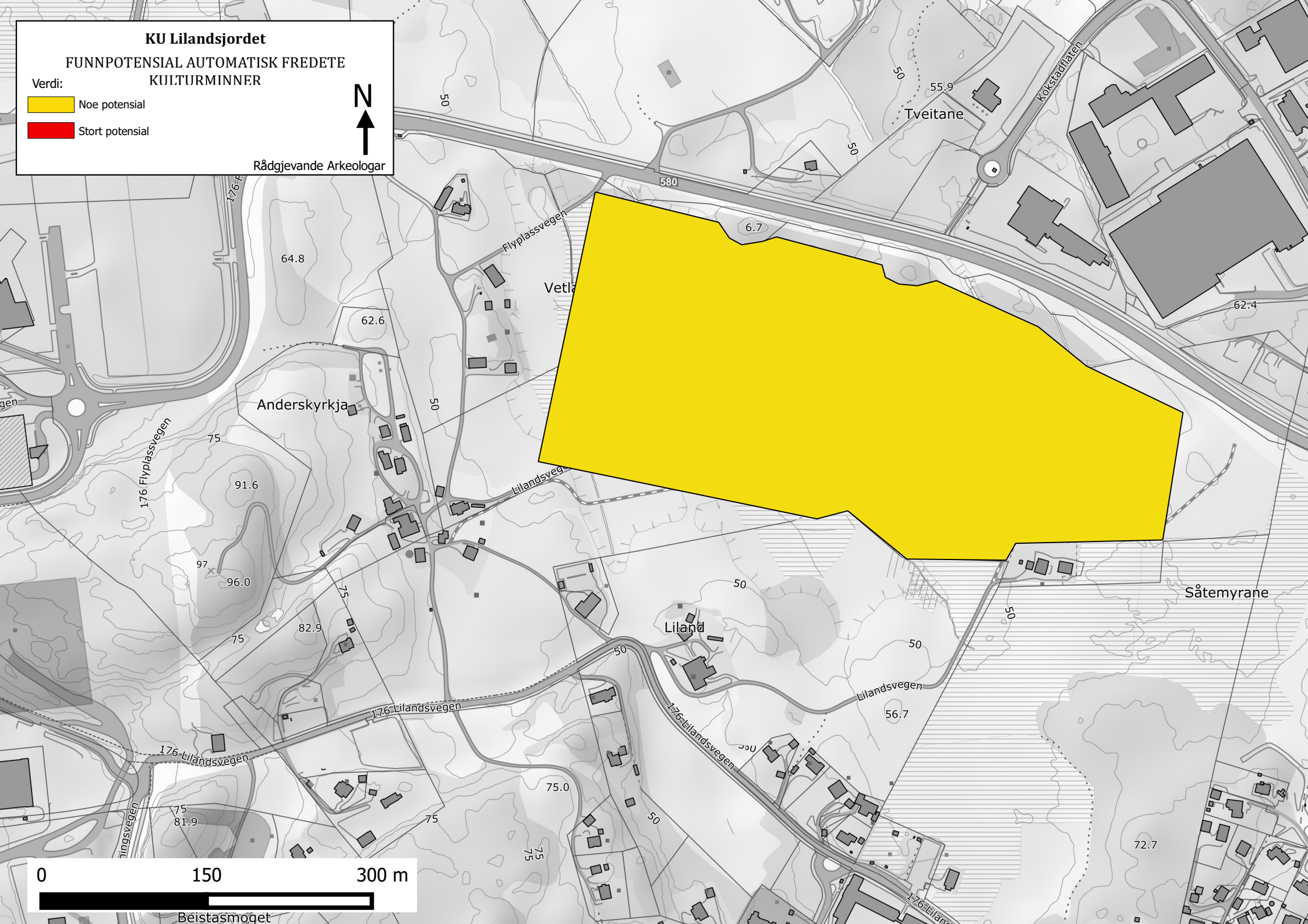
Verdi:

 Noe potensial

 Stort potensial

Rådgjevande Arkeologar

0 150 300 m

Beistasmoget